

ضوابط اعجاز علمی حدیث در حوزه علوم طبیعی

□ سید احمد جعفری *

چکیده

در مورد موضوع "ضوابط اعجاز علمی حدیث در علوم طبیعی" تاکنون اثری هدفمند و تحقیقی پدید نیامده است. هدف اصلی تدوین این موضوع بیان راهکار اساسی در نحوه فهم احادیث علمی دارای اعجاز و تطبیق آن بر مصادیق علمی کشف شده می باشد. این راهکارها در سه مرحله: ضوابط فهم احادیث علمی، ضوابط عام اعجاز علمی حدیث در حوزه علوم طبیعی و ضوابط خاص اعجاز علمی حدیث در علوم طبیعی قابل تبیین می باشد. ضرورت تبیین چنین ضوابطی در عصر کنونی از آن جاست که یک خیزش علمی و در واقع یک رنسانس علمی در حوزه علوم اسلامی در حال شکل گیری است. این خیزش علمی بر اساس معیاریت قرآن و حدیث و انجام تطبیق و مطابقه می باشد. وقتی مباحث اعجاز علمی مورد مذاقه قرار می گیرد احساس می شود که طرح کنندگان این مباحث نسبت به اصل سه مفهوم: "شگفتی ها"، "اعجازها" و "ایده ها" عنایت لازم نشده و تفکیکی صورت نگرفته است. در بخش ضوابط عام و خاص اعجاز علمی حدیث به بیان ضوابطی اقدام می شود که در کمتر منابعی نسبت به آن ها اشاره یا طرح مبحث شده است و این اثر منحصر به فرد می باشد.

کلمات کلیدی: اعجاز، حدیث، ضوابط، علوم طبیعی، فقه الحدیث.

مقدمه

اهمیت موضوع "ضوابط اعجاز علمی حدیث در علوم طبیعی" برکسی پوشیده نیست، چرا که وظیفه اصلی آن اعتبار بخشی به گستره ای از روایاتی است که بر معجزه بودن محتوای آن تصریح شده است. وجود آثار متعدد تحت عنوان «اعجاز علمی در قرآن و حدیث» بهترین شاهد این مدعا است که در ساحات گوناگون از جمله علوم طبیعی پرداخته اند.

در این مقاله سعی شده است در سه مرحله ضوابط مربوطه مطرح و تبیین گردد: ضوابط شرح احادیث علمی، ضوابط عام اعجاز علمی احادیث در علوم طبیعی و ضوابط خاص اعجاز علمی احادیث در علوم طبیعی.

امید است که زمینه ساز بحث و بررسی بیشتر در این خصوص گردد. این مقاله تلاش می کند که به ارائه معیارهایی جهت سنجش اعجاز علمی بودن روایات بپردازد. در مرحله اول با جستجوی بسیار زیاد به احصای ضوابط گفته شده پرداخته و سپس آن ضوابط را آسیب شناسی نموده است. در مرحله دوم به تکمیل، تصحیح و کشف ضوابط جدید رو آورده سعی نموده برای هر کدام جایگاه خاص آن را پیدا نماید. در نهایت امر به این نتیجه رسیده است که ضوابط اعجاز علمی حدیث به چهار دسته قابل تقسیم می باشد:

دسته اول: ضوابطی که ناظر است به شرایط مربوط به شارح حدیث علمی و اقتضائات فهم حدیث که از آن به "ضوابط شرح احادیث علمی" یاد می کند. این ضوابط عبارتند از: شرح توسط شارح دارای شرایط، شرح با علوم معتبر و قطعی، شرح با احادیث معتبر و تلفیق منطقی حدیث و علم.

دسته دوم: ضوابطی که ناظر به شرایط حاکم بر گزاره های یک روایت حاوی اعجاز می باشد تا از رهگذر آن بتوان به یقین آوردن و اعتبار جملات و کاربرست دقیق اقتضای اعجاز در جمله پی برد. از آن تعبیر به "ضوابط عام اعجاز علمی احادیث در علوم طبیعی" شده است که عبارتند از: خبری بودن؛ علمی بودن؛ غیبی بودن؛ تحقق خبر غیبی؛ نبودن ابزار کشف؛ انحصار مورد اعجاز و قابلیت تحدی داشتن.

دسته سوم: ضوابطی هست که ناظر می باشد به مورد اعجاز و درواقع راستی آزمایی یک پدیده

ای است که مطرح شده و معجزه بودن آن نیاز به چکاب دارد. از دو مرحله شرایط فهم و شرایط اعتباری عبور کرده و از اصل جوهره اعجاز رونمایی می‌شود. از این ضوابط تحت عنوان "ضوابط خاص اعجاز علمی احادیث در علوم طبیعی" یاد شده است که عبارتند از: بدهت حسی، پشتیبانی با دلیل عقل، آزمایش پذیری، پشتیبانی با یافته های معتبر علمی.

دسته چهارم: ضوابطی هست که در خصوص طیف طبیعی اعجاز ناظر هست. این ضوابط که خاص الخاص خواهد بود در خانواده دانش مطرح می‌گردد. مثل ضوابط خاص اعجاز در روایات نجوم و سماوی، ضوابط خاص اعجاز در طب و بهداشت و ضوابط خاص اعجاز در علوم پزشکی و آزمایشگاهی.... در این مقاله به این بخش از ضوابط پرداخته نشده و به عنوان یک زمینه تحقیقی مطرح می‌گردد.

پیشینه: تاریخچه و سیر تطور "ضوابط اعجاز علمی حدیث" گذشته چندان دوری ندارد. در واقع پیدایش بحث از اعجاز علمی حدیث در قرن بیستم بوده است که در این قرن مؤلفین و حدیث پژوهان به مبحث اعجاز علمی حدیث ورود پیدا کرده اند و در ادامه به مبحث ضوابط توجه نشان داده اند.

تالیف و اثری مستقل اعم از مقاله و کتاب با عنوان "ضوابط اعجاز علمی احادیث در حوزه علوم طبیعی" تا کنون مشاهده نشده است پرداختن به احادیث دارای اعجاز علمی و در کنار آن توجه اجمالی به ضوابط آن به قرن اخیر برمی گردد. لذا در برخی از آثار معاصرین ضابطه هایی مطرح شده است که بیشتر در خصوص حدیث علمی است تا اعجاز علمی؛ و عموماً بدون توضیح از کنار آن گذشته اند.

لذا با عنایت و دقت پرداختن به ضوابط اعجاز علمی حدیث فتح باب آثار متعددی در این باره می‌گردد و راه طرح مباحث متفرقه گرفته می‌شود، جایگاه احادیث علمی دارای اعجاز در مجامع علمی شناخته شده و می‌توان بین احادیث علمی دارای اعجاز و دارای نظریه و دارای محتوای علمی، تفکیک قایل شد.

برخی از آثار تألیفی که در آن به ضوابط اعجاز علمی اشاره شده است دارای اشکالاتی اساسی می‌باشند که یا اختصاص به اعجاز علمی ندارد و به شرایط عام فقه الحدیثی اشاره دارد و یا اگر

اشاره شده باشد بخوبی تبیین نشده است.

کتاب هایی که بخشی از کتاب را به بحث از ضوابط اعجاز علمی قرار داده اند و نام ضوابط در روی جلد درج شده عبارتند از:

۱- قواعد تناول الإعجاز العلمي والطبي في السنة وضوابطه؛ مؤلف: عبد الله بن عبد العزيز المصلح.

۲- الإعجاز العلمي في القرآن و السنة تاريخه وضوابطه؛ مؤلف: عبد الله بن عبد العزيز المصلح.

۳- التفسير العلمي للقرآن معالمه وضوابطه؛ مؤلف: عبد القهار داود عبد الله.

آثاری که در ضمن کتاب به بیان برخی از ضوابط پرداخته است:

۱- تجربتي مع الإعجاز العلمي في السنة النبوية؛ مؤلف: صالح بن أحمد رضا.

۲- تقويم الأعمال التي تناولت الإعجاز العلمي والطبي في السنة النبوية؛ مؤلف: أحمد أبو الوفاء عبد الآخر

۳- درآمدی بر روش شناسی فهم معارف روانشناختی از احادیث؛ مؤلف: عباس پسندیده.

۴- پژوهشی در اعجاز علمی قرآن (ج ۱)؛ مؤلف: دکتر محمد علی رضایی اصفهانی.

۵- حدیث و علوم جدید (منطق فهم احادیث علمی) مؤلف: دکتر محمد علی رضایی اصفهانی.

۲-۱- مقاله با موضوع ضوابط اعجاز علمی حدیث

۱- من ضوابط فهم السنة النبوية، جمع الروايات في الموضوع الواحد وفقهها؛ مؤلف: أحمد بن محمد فکیر

تعریف ضوابط اعجاز علمی حدیث

مستند ضابطه اعجاز لازم نیست شرع باشد. بسیاری از ضوابط ذکر شده در این تحقیق از عرف و حکم عقل گرفته شده اند.

ضابطه اعجاز حدیث در علوم طبیعی قضیه ای است که ملاک و شرایط معجزه بودن یک

حدیث را در علوم طبیعی بیان می‌کند (شاهرودی، ۱۳۹۰: ۵، ۱۲۹)، یعنی ملائک کلی معجزه بودن حدیث در علوم طبیعی مطمح نظر است؛ در حقیقت معیاری است که در تمام انواع احادیث علمی منطبق می‌گردد و بدون آن، اعجاز علمی محقق نمی‌شود. مانند آنکه دانشمندان علم حدیث از جمله ضوابط اعجاز بودن یک حدیث در علوم طبیعی را، "نبود ابزار کشف" ذکر کرده‌اند.

اعجاز، مصدر باب افعال از ماده عجز، یعجز اشتقاق یافته و به معنای «درماندگی»، «ضعف و ناتوانی و از عهده انجام بسیاری از کارها بر نیامدن (راغب-العاملی، ۱۴۳۸: ۴۹۸)» و نیز «انتهای هر چیز» است (ابن فارس، ۱۴۲۹: ۴، ۲۳۲) و اسم فاعل آن (معجز) بر وزن (مقدر) می‌باشد. واژه "معجز" هم با (ها) و هم با (تا) و هم بدون (ها) در همان معنای فوق استعمال می‌شود. (قاضی، ۱۴۳۷: ۱۵، ۱۹۷)

تعریفی را که از «معجزه» می‌توان ارائه کرد چنین است: «معجزه امریست خارق العاده و نشانه‌ای است بر حقانیت مدعی پیامبری که مخاطبان آن با وجود انگیزه معارضه توان هم‌وردی با آن را نداشته و از آوردن مجدد آن عاجز می‌مانند.»

دکتر رضایی می‌نویسد: «لغت معجزه در روایات اهل بیت به معنای اصطلاحی به کار رفته است، لذا معلوم می‌شود که این لغت از زمان ائمه کاربرد داشته و به جای آیه به کار می‌رفته است. برای مثال به این روایت توجه کنید. عن الصادق ۷: "المعجزة علامة لله لا يعطيها الا انبيائه ورسله وحججه ليعرف به صدق الصادق من كذب الكاذب" (ری شهری، ۱۳۸۳: ۶، ۶۶۰) معجزه علامتی برای خداست که به غیر انبیایش و رسولانش و حجت‌های خویش عطا نمی‌کند تا با آن راست‌گویی راست‌گواز دروغ‌گویی دروغ‌گو شناخته شود (رضایی اصفهانی، ۱۳۸۹: ۲، ۳۱)»

دکتر رضایی اصفهانی در این خصوص می‌نویسد:

« مقصود از اعجاز علمی در حدیث، احادیثی است که به این صورت باشد:

۱- راز گویی علمی باشد؛ یعنی مطلبی علمی را که کسی قبل از صدور روایت از آن آگاه نبوده باشد بیان کند؛ به طوری که مطلب علمی مدت‌ها بعد از صدور روایت کشف شود و این

مسئله‌ی علمی به گونه‌ای باشد که با وسایل عادی که بشر عصر صدور در اختیار داشت قابل اکتساب نباشد.

۲- اخبار غیبی در مورد وقوع حوادث طبیعی و رویدادهای تاریخی باشد که کسی هنگام صدور روایت از آن آگاه نبوده باشد و پس از خبر دادن حدیث، طبق همان خبر واقع شود. این خبر باید چنان باشد که با وسایل عادی قابل پیش بینی نباشد، پس اگر احادیث از مطلبی خبر دهد که قبلاً در ادیان آسمانی به آن اشاره شده بود یا در مراکز علمی یونان، ایران و... در لابه لای کتاب های علمی و آرای دانشمندان آمده بود یا طبیعتاً یا به صورت غریزی قابل فهم بود، معجزه علمی شمرده نخواهد شد.

۳- نظام های علمی قابل استنباط از حدیث؛ مثل نظام سیاسی، اقتصادی، تربیتی که بشر از آوردن مثل آن عاجز باشند.

۴- نقش احادیث پیامبر و اهل بیت در تحول اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و تربیتی جامعه صدر اسلام و هر جامعه‌ای که احادیث در آن اجرا می‌گردد، به شرط آن که دیگران به صورت عادی از ایجاد چنین تحولی ناتوان باشند (رضایی، حدیث و علوم جدید، ص ۶۰-۵۹). «
بر اساس مطالب پیش گفته می‌توان اعجاز علمی را به اختصار چنین تعریف کرد که:

« اعجاز علمی عبارت است از: بیان حقایق علمی، اعلان خبر غیبی، وجود نظام‌های علمی و یا ایجاد تحولات اجتماعی که توسط وحی در قرآن کریم یا احادیث معصومین ذکر گردیده است. »

فواید و آثار بحث از اعجاز علمی حدیث عبارتند از: اظهار عظمت قرآن و سنت، اقناع جامعه نسبت به علم معصومین^۷، ایمان افزایی و دانش افزایی.

مبانی اعجاز علمی حدیث

بحث از ضوابط اعجاز علمی حدیث مبتنی بر پذیرش جایگاه و حجیت احادیث علمی می‌باشد لذا وقتی بحث از ضوابط اعجاز درست است که دو چیز را پذیرفته باشیم: حجیت احادیث اهلبیت^۷؛ و وجود اخبار علمی در احادیث. این دو مورد را مبانی یا ارکان اعجاز علمی

احادیث باید برشمرده.

نسبت به حجیت روایات پیامبر اکرم نزد فریقین اتفاق نظر وجود دارد. آیات متعددی دلالت بر حجیت سخنان پیامبر می‌کند (نساء: ۶۹. انفال: ۲۰. حشر: ۷. نجم: ۳۲).

در مورد اثبات حجیت مآثور از امامان به مواردی چند استدلال شده است از جمله: حدیث ثقلین (معرفت، ۱۳۸۲: ۱، ۴۳۴)، سفینه، امان، باب حطه، آیه تطهیر، (حاکم، ۱۴۲۵: ۲، ۱۵۸). آیه مع الصادقین؛ (توبه: ۱۱۹) آیه اولوا الامر، (نساء: ۵۹)؛ حدیث باب مدینه علم النبی، حجیت سخنان ائمه و صحابی از موارد اختلافی در نزد فریقین می‌باشد.

در این که احادیثی با محتوای علمی وجود دارد جای تردیدی وجود ندارد. این احادیث در ساحت های گوناگون علوم بشری می‌باشد مخصوصا در زمینه طب و زیست شناسی و نجوم. کتاب هایی مستقل این گونه احادیث را جمع آوری و مورد بحث و شرح قرار داده اند.

دانش غیبی، اتصال به وحی، تحدیث و محدث بودن و تسلط فراگیر علمی از ویژگی های دانش اهل بیت ۷ برشمرده می‌شود.

در زمینه قلمرو دانش اهل بیت سه دیدگاه کلی وجود دارد: الف) باورمندان به علم پیامبر و امام در محدوده نیازهای دینی و رسالتی مانند: شیخ مفید (م ۴۱۳ق)، سیدمرتضی (م ۴۳۶ق)، کراچکی (م ۴۴۹ق)، شیخ طوسی (م ۴۸۰ق)، شیخ طبرسی - صاحب تفسیر مجمع البیان (م ۵۴۸ق)، ابن شهر آشوب (م ۵۸۸ق).

ب) باورمندان به علم گسترده و نامحدود پیامبر و امام محمد حسین مظفر (م ۱۳۸۱ق) و سید محمد حسین طباطبایی (م ۱۳۶۰ش)

ج) شیخ انصاری (م ۱۲۸۱ق) از تردید کنندگان در محدود بودن و نامحدود بودن علم پیامبر و امام می‌باشند.

درباره معیار اعتبار روایات طبّی و کیفیت تعامل با آن ها مخصوصا روایات طبّی سه گزینه ارایه شده است که عبارت اند از: ۱. تعبد محض؛ ۲. تجربه پذیری؛ ۳. تعبد و تجربه پذیری.

ضوابط شرح احادیث علمی

مقصود از ضوابط شرح احادیث علمی، بهره‌گیری از قواعد و ضوابط حدیث و علوم برای کسب توانایی در بهره‌گیری از محتوای حدیث علمی و بکارگیری این ضوابط جهت ایجاد اطمینان و صحت فهم و تبیین تعامل حدیث و علم است. بنابراین، نیاز به این ضوابط، فراهم آمدن زمینه فکری و ذهنی مناسب برای مفسر و شارحی است که می‌خواهد از مفاهیم حقیقی قرآن و حدیث پرده‌برداری نماید و آن را به خداوند متعال و امامان معصوم^۷ نسبت دهد. بدون تردید، درک مفاهیم متعالی ثقلین و ویژگی‌های لفظی و معنوی این منابع و متون، ظرفیت فکری و عقلی مناسبی را می‌طلبد که فقط در سایه کسب توانایی‌های علمی و طی قاعده مند میسر خواهد بود.

ضابطه اول) شرح توسط شارح دارای شرایط

۱) شرایط علمی و فنی: این ضوابط را تحت سه عنوان کلی می‌توان مطرح کرد: الف) آشنایی با علوم مقدماتی (زبانی؛ ب) آشنایی با متون قدیمی دینی و ادبی هم زمان با صدور حدیث؛ ج) آشنایی با ویژگی‌های لسان معصوم (ساجدی، ۱۳۸۷: ۱۸۳-۲۰۸).

۲) شرایط روحی و اعتقادی: شرایط روحی و اعتقادی از ضوابط الزامی نیست و این گونه نیست که اگر کسی این ضوابط را نداشته باشد توان ورود به این مباحث را نداشته و نتواند مطالبی برای عرضه داشته باشد؛ بلکه وجود چنین ضوابطی در یک فرد معتقد باعث می‌شود که از یک طرف نسبت به تمایلات نفسانیش استیلا داشته باشد و نفسش را از تمایل به اهداف مغرضانه و ناصواب باز دارد و از دیگر سو خودش را در حصن حصین الهی قرار دهد و از او در خصوص رهیافتهایش مدد طلب کند.

۳) تطبیق و عدم تحمیل نظر و پیشداوری؛ ۴) عدم مخالفت برداشت‌ها با قطعیات دین

ضابطه دوم) شرح با علوم معتبر و قطعی

یکی از ضوابط شرح علمی حدیث این است که: برای شرح و تبیین احادیث علمی باید از

علمی بهره گرفت که صحتش به اثبات رسیده باشد.

دکتر رفیعی می‌نویسد: «اصولاً قضایای علمی که به صورت نظریه ظنی است و هنوز محل بحث و ایراد است باید از دایره تفسیر علمی کنار زده شود یا به صورت احتمال و حدس مطرح گردد، در غیر این صورت همان شبهاتی را به وجود می‌آورد که مخالفان تفسیر علمی در دلایل مخالفت، مطرح می‌کنند (رفیعی، ۱۳۸۳: سیر تدوین، مورد سوم)»

فهد یحیی در مقاله الاعجاز العلمی ضوابطه و حدوده می‌نویسد: از ضوابط اعجاز علمی این است که «نظریه علمی باید به حقیقت علمی تبدیل شده باشد و این قطعیت به دلایلی قابل حصول نیست از جمله:

اولاً) حقیقت علمی بر خاسته از اجماع متخصصین آن علم نیست بلکه به خاطر شهرت عرفی عام می‌باشد که احتمال تغییر آن می‌رود و در صورت تغییر اگر شرح نص بر اساس آن صورت گرفته باشد دیگر آن نص از دلالت و اعجاز می‌افتد و مورد تشکیک قرار خواهد گرفت.

ثانیاً) یک حقیقت علمی با وجود قطعیت به همان حالت سابق باقی نمی‌ماند بلکه دچار تغییر و دگرگونی می‌گردد چنانکه در تاریخ علوم می‌بینیم نظریه نظریه انیشتین در خصوص جاذبه (نسبیت خاص و نسبیت عام) و همچنین لومتر بلژیکی که نظریه نسبیت را با بیان مهبانگ تعدیل کرد نشان داد که اصل نسبیت ممکن است ثابت باشد اما تحلیل و کیفیت آن هنوز پایان نیافته و ممکن است به مرور تحقیقات تکمیل گردد.

ثالثاً) وصف یک ره‌آورد علمی تحت عنوان یک حقیقت وصف کاملی نیست بلکه می‌توان گفت وصفی نسبی است و در همه شرایط و احوال یک سان نمی‌باشد چرا که قلمرو تسخیر انسان در هستی بر اساس سابقه خلقت و وسعت آن مثل این می‌ماند که تنها دقایقی از آن را مورد مذاقه و بررسی قرار داده است و قصور علم بشر در این خصوص محرز است چنانکه قرآن کریم می‌فرماید: وَمَا أُوتِيتُمْ مِّنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلًا؛ جز اندکی، به شما دانشی نداده‌ایم (إسراء: ۸۵).

لذا در نتیجه گیری نباید قطعی سخن گفت و در بحث اعجاز به صورت احتمال باید بیان

کرد (فهد یحیی، ۱۴۳۸، ۱۵، ۴۴).

ضابطه سوم) شرح با احادیث معتبر؛

از محوری ترین مباحث ضوابط می باشد که سلسله مراتبی در آن باید رعایت گردد.

۱- قوت سندی: یکی از ضوابط مربوط به حدیث از لحاظ راوی و رجال سند می باشد که از طریق آن حدیث موضوع از حدیث معتبر تمیز داده می شود.

احادیث از لحاظ سند دارای چندین دسته هستند:

الف) احادیث دارای سند معتبر: قوت سندی باعث اعتبار حدیث است و چنانچه حدیثی از این لحاظ مشکل داشته باشد دارای ضعف خواهد بود و اگر چنانچه قرآینی جهت جبران ضعف نباشد اعتماد به چنین حدیثی مشکل خواهد بود.

ب) احادیث دارای ضعف سند: حدیث ضعیف به دلیل ضعف در استناد به معصوم از اعتبار لازم برخوردار نیستند و نمی توانند اثبات یا نفی کننده قابل اعتماد باشند. با این حال به عنوان یک متن علمی بدان ها نگریسته می شود که چنانچه صحیحشان توسط علم اثبات گردد و هم چنین اگر دارای مضمون خاصی باشد که فراتر از فهم جامعه آن زمان باشد علاوه بر این که ممکن است معتبر شود نسبت به تعیین تاریخ صدور حدیث در مورد یک موضوع خاص نیز کار آیی داشته باشد.

ج) احادیث علمی فاقد سند: چنین احادیث فقط محتمل الصدور هستند لذا از نظر علمی قابل اعتنا و اعتبار نمی باشند و اگر چنانچه صحت محتوایی آن ها اثبات گردد در حکم یک بیان علمی می باشند که گوینده مشخص نمی باشد. مگر این که از راه وحدت موضوعی روایات و طیف شناسی و سبک و سیاق قرآینی پیدا شود که گوینده مشخص گردد.

۲. اعتبار دلالی: مقصود از اعتبار دلالی این است که حدیث علمی نسبت به مدلولاتش از قوت برخوردار باشد و واقعا همانی را می گوید که دانشمندان پیرامون آن بحث می کنند. چنین نباشد که در این راه تحمیل نظر صورت گرفته باشد.

دکتر مسترحمی اعتبار دلالی را همطراز ضابطه اعجاز علمی می داند و می گوید:

«آیه به روشنی به آن مطلب پرداخته باشد. قید "به روشنی" در طرح مبحث علمی در قرآن به معنای این نیست که در قرآن به آن مسئله تصریح شده باشد، بلکه باید به نحوی که ادبیات قرآنی

و واژگان قرآنی بتواند آن نکته علمی را تحمل کند و بپذیرد و با آن نکته علمی هماهنگ باشد، بتوان از آن بحث علمی در قرآن سخن گفت. (مسترحمی، مصاحبه) «

در اعتبار دلالتی لازم است که حدیث از دو ویژگی کلی برخوردار باشد تا بتواند مورد استناد قرار گیرد: ۱- علمی بودن حدیث؛ ۲- خبری بودن حدیث علمی

۳- نگرش موضوعی و جامع: از دیگر ضوابط شرح با احادیث معتبر "نگرش موضوعی و جامع" می‌باشد. گاه بلکه در اکثر موارد بنا به دلایلی احادیث آن طور که باید و شاید به دست ما برسد نرسیده است و دچار تقطیع گردیده است یا بر اساس شرایط در موارد خاص صادر شده است. در یک حدیث با الفاظ مشکل روبه رو هستیم و در حدیثی دیگر همان محتوا با الفاظ آسان تری مطرح گردیده است همچنین فهم عام و خاص و مطلق و مقید و ناسخ و منسوخ نیز در گروه نگرش موضوعی و جامع احادیث می‌باشد (ابن قیم، ۱۴۲۸: ۴، ۲۰۴). البته تشکیل خانواده حدیثی در روایات فقهی بصورت مطلوبی صورت گرفته است مانند کتاب الطهارة؛ لذا لازم است که خانواده حدیثی تشکیل داد و نگرش موضوعی و جامع به مسأله داشت تا تبیین و شرح صحیحی از احادیث علمی به انجام رساند.

۴- اجتناب از شرح علمی موضوعات خارج از فهم بشری: یکی از ضوابطی که رعایت آن باعث می‌شود شارح علمی حدیث دچار خطا و اشتباه نگردد وارد نشدن شارح به ساحت‌هایی است که فهم و تبیین آن خارج از قلمرو فهم بشری می‌باشد مانند: نور بودن الهی و دیگر صفات پروردگار متعال که فهم آن نیازمند تاویل است مانند تفسیر کرسی و عرش به بعضی از اجرام آسمانی (فهد، ۱۴۲۸: ۱۵، ۴۴)، عالم ذر، طینت، ارواح، فرشتگان، برزخ، قیامت و... چرا که علم تجربی بشر در آن به استواری و اطمینان نرسیده است، فهم برخی از حوزه‌های آن به تصریح قرآن کریم اختصاصی خالق می‌باشد (سبأ: ۵۳؛ ذاریات: ۱۰-۱۲؛ الأعراف: ۳۳) و عقل و علم و کُمت فهم بشری در آن لنگ است. «قُلْ إِنَّمَا عَلَّمَهَا عِنْدَ رَبِّي (الأعراف: ۱۸۷)».

ضابطه چهارم) تلفیق منطقی حدیث و علم.

از تلفیق منطقی به "اسلوب التطبيق" نیز تعبیر شده است. شیوه‌ای است که در سه محدوده

نیازمند فحص و اعمال نظر می‌باشد: یکی در اصل وجود علم در حدیث و دیگری مصداق یابی و شرح علمی می‌باشد و مرحله سوم اعتبار سنجی و ارزشیابی مقدار اتقان استدلال و دوام آن است. طبیعتاً رشد و اتخاذ شیوه درست و پایداری این دانش منوط به برپایی مراکز تدریس و مباحثه و مداومت بر یافته‌های علمی و سنجش نوسانات قضایای علمی می‌باشد.

اهم ضوابط در این خصوص را می‌توان این گونه ردیف کرد:

۱- وجود ارتباط بین محتوای حدیث و علم: جهت تلفیق منطقی حدیث و علم گام نخست این است که محتوای حدیث دقیقاً مورد بررسی قرار گیرد و معین گردد که موضوعش چیست؟ اگر علم است در چه ساحتی مطرح گردیده است و از چه نوعی می‌باشد؟ آیا به علم عادی اشاره می‌کند؟ نوع بیان اجمالی هست یا تفصیلی؟ محتوای آن از چه درجه اهمیتی در مجامع علمی برخوردار می‌باشد؟ چالش‌ها و توافق‌ها در چه بخش‌هایی از حدیث و علم وجود دارد؟

۲- در نظر داشت پیشینه موضوع: در تلفیق منطقی حدیث و علم نسبت به هردو ساحت باید پیشینه موضوع بررسی گردد تا با دریافت تطورات و دگرگونی‌های آن موضوع آگاهی جامع برای شارح علمی ایجاد شود و از این طریق با آگاهی کامل به تبیین حدیث و علم بپردازد.

۳- ورود به جزئیات حدیث و علم: چنانچه حدیثی اشاره دقیقی در مورد یک حقیقت علمی داشت ابتدا باید با دقت مورد بررسی و فهم درست قرار گیرد سپس به دانش بشری که در همان مورد هست با جزئیات وارد شد و آن را نیز مورد فحص و بررسی قرار داد. هر قدر این نقد و بررسی دقیق‌تر انجام شود احتمال خطا نیز کمتر می‌شود و خطاهای فاحشی صورت نمی‌گیرد. چنانکه ابن حجر در تبیین منی مرد و عدم تاثیر آن در خلقت فرزند برداشت‌های نادرستی دارد (المصلح، ۱۴۲۸: ۱، ۱۰). ممکن است منابع تفسیری و شرح احادیث از این خطاها داشته باشند که باید اصلاح گردد.

۴- شرح حدیث و علم در راستای هدف دین: مقصود و هدف از شرح علمی متون دینی رسیدن به هدف نهفته الهی در قرآن و حدیث می‌باشد که همان تقرب به خداوند و افزایش یقین و اعتقاد می‌باشد. بیان آزاد نظریه و مرعوب نظر مادیون قرار نگرفتن در این جایگاه اصل است.

۵- بیان آزاد نظر و عدم انفعال در مقابل علوم: یکی از ضوابط شرح حدیث علمی عدم انفعال

در مقابل علوم می‌باشد. برخی از دانشمندان به خاطر اعتماد و تحت تأثیر قرار گرفتن ره آورده‌های اثبات نشده علمی در تفسیر و شرح احادیث خطا کردند؛ چنانکه در برهه ای از زمان کالبد شناسان بر این بود که شکل گیری و تولد فرزند از رهگذر خون حیض می‌باشد این باور ادامه داشت تا این که در قرن شانزدهم میلادی فهمیدند که منی مرد در شکل گیری جنین تأثیر دارد. در این برهه های زمانی برخی از علما اقوال کالبد شناسان را رد کردند برخی هم مانند ابن حجر تحت تأثیر قرار گرفته و نظر آنان را پذیرفت (همان).

۶- رعایت شرایط دفع تعارض علم و حدیث: در این زمینه لازم است شرایطی مورد لحاظ واقع گردد و تعارض بر اساس این موارد سنجیده شود:

اول) همان گونه که در عالم طبیعت حقایق علمی قطعی وجود دارد احادیث علمی قطعی نیز وجود دارد.

دوم) همان گونه که برخی از احادیث و روایات ظنی الدلاله هستند در علوم تجربی بشری نیز فرضیه هایی وجود دارد که صحتش به اثبات نرسیده است.

سوم) تضاد و مخالفت واقعی بین نصوص قطعی الدلاله و علوم قطعی دانش تجربی امکان ندارد.

چهارم) اگر چنانچه میان نصوص قطعی الدلاله و علوم قطعی مخالفتی مشاهده شود باید در پی عاملی بود که باعث تضاد شده است و قطعاً خللی در یکی از این دو باید باشد و آن را باید یافت (النابلسی، ۱۴۳۰: ۱، ۱۳).

ضوابط عام اعجاز علمی احادیث در علوم طبیعی

ضوابط احادیث دارای اعجاز علمی، به دو صورت عام و خاص مطرح است. این دو حوزه از نظر ارزشی و اعتبار در یک سطح و اهمیت قرار ندارند؛ از نظر اعتبار به گونه ای است که اگر ضوابط عام نباشد معجزه بودن حدیث حاصل نخواهد بود؛ لذا اگر حدیثی دارای ضوابط عام باشد و ضوابط عام دقیقاً بر حدیث منطبق گردد، در معجزه بودن حدیث شکی نخواهد بود. در بخش ضوابط خاص، ویژگی های دیگری از حدیث جستجو می‌گردد که در عموم احادیث

اعجاز وجود ندارد و اختصاص به علوم طبیعی پیدا می‌کند. ضوابط خاص کمک می‌کند تا موارد ادعایی قابل اثبات باشد.

ضوابط عام اعجاز علمی احادیث در علوم طبیعی عبارتند از: خبری بودن؛ علمی بودن؛ غیبی بودن؛ تحقق خبر غیبی؛ نبودن ابزار کشف؛ انحصار مورد اعجاز و قابلیت تحدی داشتن پشتوانه این ضابطه عرف و عقل بشری می‌باشد که بر اساس آن می‌توان جامعه را به یک امر و موضوعی مهم و علمی نهفته در حدیث که نسبت به آن توجهی ندارند توجه داد و آنان را به تعقل فراخواند و بدین طریق به تثبیت جایگاه معصومین در اجتماع و تدین بیشتر مردم به معارف دینی پرداخت.

اولین ضابطه عام اعجاز علمی: خبری بودن حدیث

محتوای علمی احادیث در صورتی معجزه است که در قالب خبر و جمله خبری بیان شده باشد. لذا اگر محتوای علمی بصورت پرسشی یا انشائی یا احتمال یا تردید مطرح گردد و متن و سیاق و فحوای خطاب تداعی گر قطعیت و یقین و باورجزمی گوینده نباشد، دیگر آن محتوا از لحاظ اعجاز قابل بررسی نخواهد بود.

طبیعتاً محتوای علمی خبری در قالب الفاظ قابل طرح است و اما این که موضوع خبری بودن شامل فعل و تقریر معصوم بشود نیاز به تامل دارد چرا که اثبات آن مشکل خواهد شد. فرض صوری که معجزه باشد و در آن شرایط اطمینان و قصد معصوم لحاظ شده باشد و در عین حال معجزه ای در علوم طبیعی باشد که در آینده بصورت بدهات حسی ظهوریابد اگر نگوییم محقق نمی‌شود صعب التحقق خواهد بود.

البته برخی از دین پژوهان اعجاز علمی را در دوحوزه فعل و تقریر نیز پذیرفته اند (أبو الوفاء ، تقویم).

دومین ضابطه عام اعجاز علمی: علمی بودن حدیث

محتوای علمی احادیث در صورتی معجزه است که بر اساس ویژگی های گزاره های علمی و در حوزه طبیعیات بیان شده باشد.

ضرورت این ضابطه از آن جا هست که زبان علم شرایط خاص خودش را دارد و باید با آن با توجه به خصوصیات فهم همان زبان برخورد کرد؛ زبان دین اعم از زبان علم است لذا در برخورد با آن ابتدا باید معین کرد که محتوای آن مطابق با کدام علم است و براساس همان با آن تعامل نمود.

به عنوان مثال واژه "شیطان" از اختصاصات احادیث و میکروب از اختصاصات علوم تجربی در دانش پزشکی می باشد. علامه مجلسی ۱۷۷ روایت از معصومین در ارتباط با شیطان نقل کرده است که تنها نسبت به دو روایت آن میکروب می تواند مفهوم یابد، علت اینکه به میکروب، شیطان گفته شده را این می دانند که هم شیطان و هم میکروب با چشم دیده نشده و زیان آورند (مجلسی، ۱۴۲۳: ۶۰، ۱۵ و ۳۰).

عَلِيٍّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ: لَا تَذَرُوا مَنَدِيلَ الْغَمْرِ فِي الْبَيْتِ فَإِنَّهُ مَرْبُصٌ لِلشَّيْطَانِ (برقی، ۱۴۳۷: ۲، ۴۴۸).؛ دستمال آلوده (به گوشت) را در اطاق و محل زندگی خود نگذارید، زیرا آن جای گاه رشد شیطان و میکروب های موذی است.

یکی از قرآن پژوهان در خصوص زبان احادیث و علوم تجربی می نویسد: « با بررسی روایاتی که از اهل بیت ۷ وارد شده است، در می یابیم که این مفاهیم در سخنان ایشان نیز با زبان ویژه متون دینی، قابل ردیابی است و ما هر چند، بارها آنها را خوانده و بازگو کرده ایم، از جنبه تفسیر طبیعی آنها غفلت کرده و مانند بسیاری مفاهیم دیگر رنگ متافیزیکی به آنها زده و آنها را بیرون از قواعد عالم خود پنداشته ایم (کلینی، ۱۴۲۰: ۶، ۱۶). »

سومین ضابطه عام اعجاز علمی: غیبی بودن حدیث

از ضوابط عام اعجاز علمی حدیث این است که حدیث از واقعیتی که از انظار انسان ها مخفی است و از آن خبر ندارند پرده برداری کند.

بر اساس این ضابطه اعجاز علمی بودن حدیث مشروط بر این است که گوینده آن به غیر از دانش غیبی به منبعی دیگر دسترسی نداشته باشد، لذا اگر ثابت شود که آنچه گفته شده قبلا بین مردم رایج بوده است یا در کتابی ذکر شده است یا دیرینه شناسان سرخنی از محتوای آن به دست

دهند در این صورت شگفتی علمی خواهد بود و دیگر معجزه محسوب نخواهد شد. قرآن کریم در سوره هود و پس از نقل ماجرای حضرت نوح می‌فرماید: «این از خبرهای غیبی است که آن را بر تو وحی می‌کنیم. این خبرها را نه تو و نه قوم تو قبلاً نمی‌دانستید پس شکیبایی پیشه کن که پایان کار از آن پرهیزکاران است. (هود: ۹۴)»، حدیث علمی نوعی دریافت غیبی هست که منشأ وحیانی و الهام دارد.

لذا مقصود از غیب و خبر غیبی دو چیز می‌تواند باشد:

الف) منبع و منشأ خبر، عالم غیب باشد و معصوم با اتصال به عالم غیب، محتوای علمی و حقیقت و واقعیت موجود در هستی را که بشر راهی برای دانستن و فهم و درک آن نداشته باشد را بیان و اظهار کند و پرده‌گشایی نماید.

ب) محتوای خبر یک امر پوشیده باشد چه در گذشته و چه در آینده و این محتوا از امور علمی و عقلی باشد. چنانکه فخر رازی به آن اشاره می‌کند و می‌گوید: «خبر دادن از امور غیبی گذشته و آینده به وسیله شخصی که به علوم غریبه، مانند سحر و کهنات آگاهی ندارد، مطابق موازین علمی و عقلی شناخته شده بشری قابل توجیه و تبیین نیست (رازی، ۱۴۱۵: ۲، ۱۴).

دکتر رضایی اصفهانی می‌نویسد: «از ضوابط عام اعجاز، این است که مطلبی خارق عادت (مثل خبر از غیب) باشد که دیگران از آوردن مثل آن ناتوان باشند و مدعی نبوت آن را آورده باشد. (رضایی، ۱۳۸۴: ۳۳)»

چهارمین ضابطه عام اعجاز علمی: تحقق خبر غیبی

احادیث علمی حاوی خبر غیبی در صورتی معجزه است که مدعای آن در خارج محقق شده باشد.

در قرآن کریم و همچنین احادیث معصومین ۷ گزاره‌هایی وجود دارد که خبر از وقوع یک امری نا آشکار در گذشته، حال یا آینده می‌دهد به قسمی که جامعه با امکانات موجود توان آگاهی یافتن از آن امور را ندارد، لذا صاحب خبر نشان می‌دهد که به منبعی غیبی دسترسی دارد و حاوی پیامی اعجاز نشان می‌باشد که می‌تواند دلیل حقانیت فرد و صحت رسالت و امامت او باشد و این وقتی

محقق می‌شود که جامعه پی به وقوع و حقیقت آن خبر ببرد با چشم مشاهده کند (شق القمر) یا با تفکر دریابد (قانون جاذبه) و یا با قرائن صحت باور نماید (معراج).

یکی از دین پژوهان در نوشتاری تحت عنوان خبرهای غیبی در نهج البلاغه (تربیتی، ۱۳۸۹؛ ۳۳) به مجموعه ای از معجزات امام علی ۷ اشاره می‌کند که حضرت بیان فرموده و محقق شده است. از جمله اشاره می‌کند به اعجاز امام در پیشگویی مربوط به "غرق شدن شهر بصره" که می‌فرماید: «وَإِئْمُ اللَّهِ لَتَغْرُقَنَّ بِلْدَتُكُمْ حَتَّى كَأَنِّي أَنْظُرُ إِلَى مَسْجِدِهَا كَجَوْحِ سَفِينَةٍ أَوْ نَعَامَةٍ جَائِمَةٍ (ابن ابی الحدید، ۱۴۳۵: ۱، ۲۵۱)؛ سوگند به خدا! سرزمین شما را (آب) غرق می‌کند. گویا مسجد شما را می‌نگرم که چون سینه کشتی یا همچونان مرغی که بر سینه خوابیده و بر روی آب مانده) می‌باشد».

ابن ابی الحدید می‌گوید: «بصره تاکنون دوبار در آب غرق شده است؛ يك بار در زمان القادر بالله و بار دیگر در زمان القائم بأمر الله. طغیان آبهای خلیج فارس این شهر را در آب فرو برد و از آن همه ساختمان، تنها قسمتی از مسجد جامع، همان‌طور که علی علیه‌السلام خبر داده بود، در میان آب دیده می‌شد و در این دو حادثه، تمام خانه‌ها خراب شد و جمعیت بسیاری غرق شدند (همان: ۲۵۳)».

در معجزه بودن خبر غیبی شرط است که تحقق آن مبتنی بر زمان گذشته و حال باشد و شامل اخباری که تحقق آن زمان آینده باشد نمی‌شود. چرا که در این صورت تحقق نیافته است و حالت نظریه و پیشگویی پیدا می‌کند و ممکن است مورد انکار هم قرار بگیرد. البته معیار تحقق خبر غیبی فقط زمان صدور نمی‌باشد بلکه اصل در این موضوع، زمان دریافت مخاطب است. لذا گستره تحقق خبر غیبی برای معاصرین صدور حدیث محدودتر است تا کسانی که قرن‌ها بعد آن خبر غیبی را دریافت می‌کنند. که در این صورت توسعه زمانی می‌یابد و اعجاز قرآن و حدیث حسب نوع اعجاز می‌تواند زمان شمول و جهان شمول باشد. در تفسیر المراغی خبر غیبی به سه بخش گذشته و حال و آینده تقسیم شده است (المراغی، ۱۴۳۸: ۶، ۲۴).

پنجمین ضابطه عام اعجاز علمی: نبودن ابزار کشف

از مهمترین ضوابط مطروحه در شناخت احادیث دارای اعجاز این است که آورنده سخن اعجاز آمیز نه تنها به ابزار کشف آن سخن دسترسی نداشته باشد بلکه وجود چنین ابزاری در آن زمان نیز منتفی باشد. بر این اساس معجزات ائمه مبتنی بر ابزار طبیعی مرسوم نیست بلکه در فضایی برتر از این امور مطرح می‌گردد. «احادیثی که نشان از اعجاز دارد تکیه بر علوم طبیعی و ابزار آن در آن عصر ندارد. بیان حقایق علمی هست که منشئی متعالی دارد و از رمز و معمای آن گشایشی حاصل نمی‌شود مگر اینکه بشر در سایه پیشرفت دانش بتواند به زوایایی از آن دست یابد. به هر حال هر حدیث معجز نشان منتهی می‌شود به وحی الهی که به صورتی گوناگون ممکن است از معصومی به معصومی دیگر انتقال یابد و آشکار گردد (جهامی، ۱۳۹۱: ۷۴۸)» مقصود از کشف؛ دست یابی به حقایق از علوم طبیعت از رهگذر حواس و حدث و تجربه و ابزار و وسایل شناخت است. لذا وقتی ضابطه نبود ابزار کشف در زمان صدور حدیث را مطرح می‌کنیم مقصود از این مطلب این است که: معصوم پرده از یک سری امور و حقایق جاری بر طبیعت بر می‌دارد که مردم آن عصر و انسان‌های پیشین به دلیل در اختیار نداشتن ابزار کشف آن حقایق توانایی چنین کشفی را نداشته‌اند. لذا بیان چنین حقایق و مسایل علمی بدون ابزار کشف آن حقیقت توسط معصوم، "معجزه" می‌باشد.

احادیثی که دارای اعجاز می‌باشد وقتی در این ترازو قرار می‌گیرد و ابعاد و زوایای پیدا و ناپیدای آن بررسی می‌شود معلوم می‌گردد که کار تطبیق به راحتی میسر نیست.

دکتر رضایی اصفهانی ابزار کشف را عبارت از ابزارهای علمی و دانش عادی معرفی می‌کند و می‌گویند: «این اخبار (غیبی در مورد وقوع حوادث طبیعی و جریان‌ات تاریخی) باید طوری باشد که به وسیله وسایل عادی قابل پیش بینی نباشند (رضایی، ۱۳۸۹، ۳۰). و در صدر اسلام مردم نتوانسته باشند به صورت عادی و با استفاده از ابزارهای علمی آن عصر آن مطلب را کشف کنند» (رضایی، ۱۳۸۹: ۲، ۲۱۵).

دکتر مهدی رستم‌نژاد: در باب اعجاز علمی قرآن می‌گوید: «پیشا ابزاری حقایق علمی در قرآن، وجه این اعجاز را تشکیل می‌هد، در حالی که بشر با ابزار، ادوات و وسایلی که بعد از نزول

قرآن به آن رسیده است، به مطلبی دست یافته و آن را از طریق این ادوات و ابزارها اثبات می‌کند، ما می‌بینیم که همان مطلب، بدون دخالت ابزار، از طریق وحی، بر پیامبر عظیم‌الشان اسلام^۶ ابلاغ شده و برای ایشان کشف شده و آن حضرت برای امت خود آن را بیان کرده است.

بنابراین اعجاز علمی آن دسته از مطالب قرآن را در بر می‌گیرد که در آن زمان، مردم، ابزار حسی و تجربی لازم برای دستیابی و فهم آن‌ها را نداشته‌اند و بشر تا آن روز نمی‌توانسته از آن حقایق خبر دهد؛ اما امروز و با استفاده از ابزارهایی که در اختیار او قرار گرفته و به آنها دست یافته است و در نهایت به وسیله علم، می‌تواند دست به تفسیر علمی قرآن بزند و حقایق را که در آن بیان شده است، به حسب ظاهر تفسیر علمی کند (رستم نژاد: مصاحبه). «

۳-۷- دکتر عبدالله بن عبدالعزیز المصلح

دکتر مصلح این ضابطه را از ارکان اعجاز علمی دانسته و در تعریفی که از اعجاز علمی ارائه می‌کند ضابطه نبود ابزار کشف را نیز در تعریف می‌گنجاند و می‌گوید: ثابت شود که ادراک این اعجاز با وسایل بشری آن روز ممکن نبوده باشد (المصلح، ۱۴۲۸: ۱۰)»

مؤلفه های تأثیر گذار در ابزار کشف:

۱- ابزار کشف از سنخ ابزار علمی باشد و بر اساس وهم و خیال و طاس انداختن و طالع بینی و امثال آن نباشد چرا که ابزار غیر علمی در علوم طبیعی معتمد و مستند نمی‌تواند باشد این گونه ابزار از معیار دقیق و روشنی برخوردار نیست و هرکس چیزی می‌گوید و حجیت ندارد.

۲- دانش مردم ابتدایی و عادی باشد علم آن‌ها فاصله معتناهی با رازگویی علمی داشته باشد به قسمی که برای فهم و ارائه آن نیازمند ابزار علمی کشف باشند.

۳- تعبیر "پیش ابزاری" یعنی تقدم خبر و رازگویی غیبی بر ابزار در نظر دوم مطرح شده بود که مقداری ابهام دارد. اگر گفته شود پیشی و تقدم خبر بر ابزار این مفهوم از تعبیر پیش ابزاری مستفاد نیست بلکه تقدم ابزار را حکایت می‌کند یعنی از لحاظ ابزار تقدم داشته باشد در حالی که وقتی خبر و راز گویی غیبی و علمی ارائه می‌گردد ابزاری در کار نیست و خبر کلا مبتنی بر ابزار نیست. مطرح کردن حقیقتی است که آیندگان با ابزار پیشرفته ممکن است آن را درک کنند.

۴- در مورد خبر غیبی ممکن است نوع خبر متکی به ابزار نباشد یعنی ممکن است خبری غیبی وجود داشته باشد که هیچگاه ابزاری برای فهم آن وجود نداشته باشد و پس از وقوع خبر فقط صحت آن قابل تأیید باشد مانند اخبار از شکست رومیان در آینده که در قرآن آمده است. با این حال ممکن است خبری غیبی باشد که از طریق ابزار امکان رصد آن باشد مانند ویژگی‌های آخرازمان و اینکه توانایی‌های ویژه‌ای از لحاظ قدرت یا وقایع را در کف دستشان می‌بینند و مرزها از مقابل چشمشان برداشته می‌شود. ... دارند.

۵- برای بطلان معجزه بودن رازگویی علمی، لزومی به احراز ابزار مربوط به آن خبر نیست همان قدر که محتوای علمی بین مردم آن عصر شایع باشد کافی است چرا که ممکن است ابزار کشف آن معدوم شده باشد یا از بین رفته باشد. قرینه وجود محتوای خبر علمی می‌تواند حاکی باشد از وجود ابزار آن.

۶- گوینده خبر غیبی و رازگویی علمی لازم نیست از شرایط سطح علمی خاصی برخوردار باشد می‌تواند یک نابغه و فرهیخته علمی باشد یا یک فرد درس نخوانده و مکتب ندیده، اگر چند اعجاز در خبر فرد مکتب ندیده بیشتر مورد قبول و از درجه اعجاز بیشتری برخوردار می‌باشد. به هر حال انسان هر قدر نابغه باشد وقتی به ابزار علمی مربوطه دسترسی نداشته باشد و دریچه‌های عالم غیب نیز به رویش بسته باشد نسبت به گفتن یک راز علمی دقیق و خبر غیبی درست ناتوان و کور خواهد بود. بنابر این نظر ششم که برای اعجاز سه وجه بر شمرده بود و یکی از وجوه آن را صدور از پیامبر امی می‌دانست می‌تواند قابل نقد باشد.

۷- مقدمات تطبیق ضابطه ابزار کشف

جهت تطبیق ضابطه "نبود ابزار کشف در زمان صدور خبر غیبی" بر احادیث علمی دارای اعجاز لازم است در ابتدا و به عنوان مقدمه به چند سؤال پاسخ گفته شود:

چقدر از ابزار کشف در زمان صدور حدیث آگاهی داریم؟

چه منابعی وجود دارد که در آن بتوان از ابزار موجود در زمان صدور حدیث آگاهی یافت؟

چگونه ضابطه را بر حدیث مورد نظر تطبیق دهیم؟

چه مشکلاتی ممکن است در راه تطبیق دادن این ضابطه وجود داشته باشد؟

بر این اساس لازم است که محقق و مدعی اثبات اعجاز به سؤال های پیش گفته به خوبی جواب دهد و به ابزار علمی آن عصر اشراف یابد و سپس محتوای حدیث را بررسی و اثبات نماید. برای آگاهی از ابزار کشف در زمان صدور حدیث لازم است به تبیین چند مقوله اهتمام شود از جمله:

اول) بررسی سطح علمی مردم آن عصر:

دکتر مرهف در این خصوص می گوید: « حال عرب زمان نزول قرآن بر کسی پوشیده نیست و همچنین پوشیده نیست آنچه را که داشتند؛ اعتقاداتشان و تصوراتشان جاهلی بود و مفاهیم و مدرکاتشان خرافی بود، اموری بود که مخالف فطرت و عقل و حقایق هستی بود. و اعظم دریافتی آنان وارداتی بود از روم و فرس و مراودات فکری با آن ها، و از آن ها اخذ کرده اند علوم را مخصوصا در زمینه خلقت انسان و پیدایش هستی و... ، بر این اساس در زمان نزول قرآن و قبل از آن عرب اگر تخصصی داشت در زمینه علم انساب و تعبیر خواب و نجوم بود و این مهارتشان در زمینه علوم سماوی بحدی نبود که بتوانند از آن جهات را دریابند (که از مسایل ساده علم نجوم است)، در زمینه طب پیشرفتی نداشتند بلکه اکثر آنان اعتماد می کردند به اشیای گردن آویز و افسانه ها و ستاره شناسی (السقا، ۱۴۳۸: ۲۰)»

دوم) بررسی علوم تخصصی و غریبه رایج در آن عصر

بدون شک در جامعه اسلامی عصر معصومین علیهم السلام علوم غریبه رایج بوده است که بیشترین آن ها موارث عصر جهالت و خرافات قبل از اسلام می باشد. علوم غریبه در شقوق مختلف در حوزه علوم طبیعی دخالت داشته است که هیچکدام متکی به ابزار علمی اطمینان آور نمی باشد. این علوم در بخش طب و بیشتر از آن در بخش نجوم و طالع بینی نمود داشته است. حضور علوم غریبه در این دوره ها باعث شده است که فقها عنایت خاصی به آن داشته و در بخشهای گوناگون فقهی مخصوصا در مکاسب بدان توجه کرده اند. در پناه همین توجهات حدود و ثغور این علوم نیز روشن بوده و کیفیت و اعتبار آنها بخوبی سنجیده و ارزش گذاری شده است.

سوم) بررسی صنعت و تکنولوژی موجود در عصر صدور

در دوره حضور معصومین ۷ ابزارهایی علمی در حوزه علوم طبیعی وجود داشته است که بیشتر این ابزار متمرکز روی نجوم و طب بوده و امروزه اکثر آن ابزار ها ارزش علمی ندارند. آنچه که امروزه ارزش علمی دارد محصول پیشرفت هایی است که در زمینه انواع تلسکوپ ها، سفینه ها، آزمایشگاههای پیشرفته نصیب بشر شده و در عصر معصومین وجود نداشته است با این حال اشراف بر این ابزار ها و دانستن کارایی اجمالی آن ابزار برای مفسر علمی ضروری می باشد.

چهارم) بررسی فرهنگ و افسانه های مرتبط با علوم طبیعی:

بین ابزار و باور های فرهنگی جوامع خواه نا خواه ارتباط وجود دارد. بسیاری از مردم از ابزار در راستای فرهنگ استفاده کرده اند. بسیاری از افسانه ها که حکایت گر فرهنگ جوامع هستند یا منشاء ابزاری دارند مانند طاس در طالع بینی یا منشء پیرامونی دارند مانند استفاده از آتش در دفع مضرات موجودات نادیدنی. کنکاش در این حوزه علاوه بر شناخت دقیق جامعه عصر رسالت کمک می کند که ابزارها نیز بخوبی شناخته شوند اعم از ابزارهای احتمالی که از آن ها اثری نمانده باشد یا ابزارهایی که بر اساس فرهنگ ساخته شده است و ابزارهایی که منشأ علمی دارد. تفکیک این مناشی در این مباحث کارگشا خواهد بود.

پنجم) دانش علوم تجربی در عصر معصومین علیهم السلام:

دانش علوم تجربی در عصر معصومین علیهم السلام نیازمند بررسی دقیق می باشد چرا که در زمان معصومین علوم بشری رو به رشد و ترقی بوده است.

ششمین ضابطه عام اعجاز علمی: انحصار مورد اعجاز

مسأله علمی مطروحه در احادیث دارای اعجاز به عنوان نظریه از سوی دیگران نباید مطرح شده باشد. و بایستی مورد اعجاز به یک گوینده منحصر باشد.

بر اساس این ضابطه اگر چنانچه محتوای مورد اعجاز در جامعه معاصر گوینده رایج باشد یا کسانی در محافل علمی آن را مطرح کرده باشند و روی صحت یا عدم آن اختلاف باشد. دیگر

این محتوا یک حقیقت تابنده اعجاز نخواهد بود.

موارد ذیل از شرایط انحصار مورد اعجاز بر شمرده شده است:

۱- رایج نبودن محتوای علمی در جامعه معاصر گوینده خبر غیبی و پیش از آن؛

این نظر نظر درستی است چرا که اگر خبری در جامعه رایج باشد نشان دهنده یکی از احتمالات است:

الف) پیشینیان آن را مطرح کرده باشند و ابزار شناخت آن اعم از کتاب، نقوش، دفینه و ادوات، در سابق بوده اما به دلایلی معدوم شده باشد. بر فرض مثال در مورد ستاره شناسی و تشخیص قطب در جامعه بحث باشد که برخاسته از علم و ابزار اسطرلاب باشد هرچند از این وسیله اثری نباشد.

ب) احتمال اخذ آن خبر از جامعه و مطرح کردن آن به صورت قطع و یقین و ثابت شدن آن نظریه در آینده. که در این صورت معجزه نخواهد بود.

۲- مطرح نبودن در محافل علمی حتی در حد یک احتمال ضعیف؛

دکتر مسترحمی می گوید: « یکی از شرط های این که نکته ای را اعجاز علمی قلمداد کنیم، این است که در زمان نزول قرآن، این مسئله علمی حتی به عنوان نظریه ای ضعیف مطرح نشده باشد اگر در زمان نزول قرآن، دیدگاه ضعیفی بحثی علمی را مطرح کرده و قرآن به تفصیل یا با تأکیدی خاص یا با بیانی خاص به آن اشاره کرده و یا آن قول ضعیف را در مقابل اقوال دیگران تقویت کرده است، ما این را به عنوان شگفتی و نه به عنوان اعجاز می شماریم (مسترحمی؛ مصاحبه)»

البته مطالب دارای اعجاز در قالب نظریه مطرح نمی شوند بلکه به عنوان یک حقیقت علمی به مردم و جامعه ابراز می گردند، انحصار مورد اعجاز وقتی شکسته می شود که در برابرش حقیقتی در قالب نظر قطعی مطرح گردد؛ لذا اگر نظریه باشد و گوینده نظرش را قطعی ارائه نداده باشد و صرف احتمال باشد نافی اعجاز نخواهد بود چرا که دانشمندان علوم تجربی و افسانه سرایان و کسانی که رمان علمی تخیلی می نویسند هم در این وادی هستند و در قالب نظریه افاضه مطلب می کنند.

به نظر می رسد شرایط زیر در شکستن انحصار می تواند مورد لحاظ باشد:

اولاً) بصورت قطعی یا احتمال قوی مطرح گردد.

ثانیاً) سنخیتی بین محتوا و گوینده وجود داشته باشد و به اصطلاح دستی بر آتش داشته باشد و تخصصی هرچند ابتدایی در مورد موضوع داشته باشد و الا عرف جوامع بر این است که هر حرفی را از هرکسی نمی‌شنوند.

ثالثاً) در حد خبری واحد و در طراز پایین اجتماع نباشد؛ اما اگر در محافل علمی بصورت قطعی گفته شده باشد، یا در کتابی مندرج باشد که در این صورت اگر در حد یک احتمال ضعیف باشد و گوینده اش مورد عنایت جامعه علمی باشد، این حرف مورد پذیرش خواهد بود.

۳- به صورت غریزی و طبیعی قابل فهم نبودن؛

مقصود این است که اعجاز علمی اگر در ساحت هایی باشد که انسان ها به صورت فطری و طبیعی به درک آن می‌توانند برسند دیگر اعجاز نخواهد بود.

۴- مطرح نشدن در منابع پیشینیان اعم از کتاب های آسمانی و کتب علمی و قراین دیگر مانند دفینه ها و آثار باستانی کشف شده؛

البته لازم به ذکر است که خبر دادن از دفینه ها و سرگذشت گذشتگان به شرطی که خود آن ها موضوع خبر باشند و کشف نشده باشند می‌تواند از مصادیق خبر غیبی اعجاز نشان باشد.

۵- لحاظ شرایط فوق در جوامع دور از مرکزیت خبر.

یعنی وجود فاصله مکانی و عدم ارتباط گوینده خبر غیبی با دیگر جوامع و هم چنین دفینه ها و متون نقشی در استثنا قایل شدن ندارند.

دکتر رضایی اصفهانی می‌نویسد:

« پس اگر از مطالب بیان شده در کتاب‌های آسمانی گذشته و مسایلی که در مراکز علمی ایران، یونان و... کشف شده یا مسائلی که به صورت غریزی و طبیعی قابل فهم است باشد اعجاز علمی نیست (رضایی، ۱۳۸۹: ۱، ۸۵). »

هفتمین ضابطه عام اعجاز علمی: قابلیت تحدی

خبر غیبی موجود در سنت باید در طراز معجزه باشد و بتوان با آن تحدی عرفی نمود؛ لزومی

ندارد که از سوی معصوم تحدی صورت گرفته باشد. چرا که تحدی در ذات اعجاز نهفته است و دیگران در اتیان آن عاجز خواهند بود چه این اعجاز مقارن تحدی باشد یا نباشد.

میان تحدی و اعجاز عموم و خصوص من وجه است به این بیان که چنین نیست که هرجایی که اعجاز باشد حتماً تحدی مصطلح نیز داشته باشد بلکه چه بسیار اعجازهایی که از انبیا صادر گردیده است در حالی که آن پیامبر در کنار آن تحدی نکرده است و از دیگر سو تحدی متعارف همراه اعجاز هست، ممکن نیست که اعجاز باشد و مسأله تحدی عرفی در ضمن آن نباشد. اگر اعجازی قابلیت تحدی نداشته باشد معجزه نیست چون تحدی در معنای معجزه نهفته است.

دکتر غازی در این زمینه می‌نویسد: « علما معجزه را تعریف کرده اند و در مورد آن گفته اند امری خارق العاده است که با تحدی همراه است و هیچ کسی از کسانی که بسویشان مبعوث شده اند توان معارضه را نداشته اند. پس معجزه بر حسب این تعاریف دارای سه رکن می‌گردند:

۱- ایجاد شدن یک امر خارق العاده؛

۲- درخواست انجام آن امر خارق العاده از مردم معاصر خود؛

۳- ناتوانی مردم آن عصر از اتیان آن امر خارق العاده، »

وی سپس می‌افزاید: اگر ما معجزات انبیاء را مطابقت دهیم با این تعریف اصطلاحی معجزه متوجه می‌شویم که معجزات بسیاری وجود دارند که ذیل تعریف اصطلاحی و ارکان سه گانه آن نمی‌گنجند؛ به عنوان مثال اگر حضرت موسی ۷ را در نظر بگیریم و تعریف اصطلاحی را با سه رکنش بر معجزات وی تطبیق دهیم فقط بر دو معجزه از معجزات نه گانه ای که خداوند تعالی آن‌ها را به وی عطا کرده بود تطبیق می‌کند که عبارت باشد از عصا و دست، تنها این دو معجزه بود که موسی علیه السلام با آن بر فرعون تحدی نمود و تنها این دو معجزه بود که مردم از معارضه با آن عاجز ماندند (التوبة؛ ۱۴۲۵، ۴۶). «

دکتر حداد نیز در برداشتی مشابه می‌نویسد: « چنانچه تطبیق دهیم مصطلح معجزه را بر معجزاتی که خدای تعالی با دست رسول ما محمد ۶ جاری کرده است، متوجه می‌شویم که فقط بر یک معجزه از معجزات ایشان تطبیق می‌کند و آن معجزه قرآن کریم است؛ در حالی که معجزات دیگر ایشان زیادند مانند: اسراء و معراج، انشقاق قمر، و جریان آب از بین دو دستش،

توزیع زیاد یک غذای کم، سخن گفتن درخت و سنگ و... با این ملاحظات معجزه اصطلاحی پیش گفته بر این معجزات تطبیق پیدا نمی‌کند چرا که در این معجزات تحدی از دعوت شدگان مطرح نیست. و این معجزات به خاطر مسائل گوناگونی است که مهمترین آن‌ها بخاطر حمایت معنوی از پیامبر و تقویت و تثبیت ایمان مؤمنین و فزونی اطمینانشان در دعوت به اسلام و افزایش یقینشان به نبوت محمد ۶ می‌باشد (الحداد، ۱۴۲۸: ۲۰)»

شهید مطهری می‌نویسد: «اگر کسی این توفیق را پیدا کند که سخنان رسول اکرم را از متون کتب معتبر جمع آوری کند، و هم توفیق پیدا کند که سیره پیغمبر اکرم را به سبک سیره تحلیلی از روی مدارک معتبر جمع و تجزیه و تحلیل کند، آن وقت معلوم می‌شود که در همه جهان شخصیتی مانند این شخص بزرگوار ظهور نکرده است. تمام وجود پیغمبر اعجاز است؛ نه فقط قرآنش اعجاز است بلکه تمام وجودش (منشأ) اعجاز است. (مطهری، ۱۳۸۶: ۱۶، ۲۰۶)»

فراز «سلونی قبل ان تفقدونی»، شعار تحدی همه امامان ۷ است و مقام علمی و انقلاب علمی و فرهنگی امام صادق ۷ خود تحدی بزرگی است که تاریخ به روشنی تبیین کرده است و می‌توان ابعاد تازه‌تری را نیز در ساحات غیر طبیعی یافت.

ضوابط خاص اعجاز علمی احادیث (در حوزه علوم طبیعی)

ضوابط خاص، ضوابط جزئی و غیر فراگیر و ناظر به تثبیت اعجاز علمی احادیث در بخشی از اقسام علوم طبیعی می‌باشد.

ضوابط خاص اعجاز علمی احادیث در علوم طبیعی عبارتند از:

- ۱- بداهت حسی
  - ۲- پشتیبانی با دلیل عقل
  - ۳- آزمایش پذیری
  - ۴- پشتیبانی با یافته های معتبر علمی
- برای تبیین و شرح احادیث علمی دارای اعجاز در علوم طبیعی، لحاظ ضوابط خاص و شرح روایت بر اساس آن ضوابط لازم بوده و باعث می‌شود پذیرش اعجاز برای مخاطبین عمومی

ممکن گردد.

این ضوابط برخاسته از شرایط حاکم بر ویژگی های طبیعت می باشد. و شارحین بدان توجه می کنند تا امضایی باشد بر معجزه بودن احادیث. معیار نیز زمان معاصر مخاطب می باشد چرا که سطح دانش تجربی دایم در حال ارتقا و پیشرفت است و به موازات پیشرفت علوم، معجزه بودن احادیث نیز بیشتر نمود و بروز پیدا می کند.

قرار دادن احادیث علمی در ترازوی دانش تجربی و ویژگی های طبیعت و لحاظ زمان صدور حدیث، زمینه ساز اعتراف حسی و یقینی جامعه می گردد و افراد جامعه بر حسب نوع طبقه و تخصص به اصل موضوع و محتوا و هدف گوینده حدیث، ایمان می آورند.

اعتبار سنجی علمی این نوع احادیث توسط دانش روز در صورتی میسر و ممکن می گردد که حدیث علمی در مرحله ضوابط عام و تطبیق آن ضوابط بر احادیث به اثبات رسیده باشد. تا این مرحله تمامی احادیث علمی در حد یک نظریه باقی مانده اند که با تطبیق ضوابط خاص، اعجازشان ثابت شده و از حالت نظریه خارج می شوند.

ضوابطی که به صورت ضوابط خاص مطرح می گردد با توجه به محتوای حدیث تعیین اهمیت می شود. محتوای برخی از احادیث فقط توسط دستگاه های پیشرفته قابل اعتبار سنجی است؛ مثل احادیث مربوط به جنین و سیر زاد و ولد؛ برخی از احادیث بر می گردد به تجربه بشری، یعنی اذعان تجربه بشر معاصر معین کننده میزان اعتبار احادیث علمی می باشد، مثل اعجاز برخی از احادیث در حوزه گیاهان دارویی؛ برخی هم نیازمند شواهد تاریخی هستند که به دانش دیرینه شناسی بر می گردد، مثل اعجاز در حوزه تاریخ و آثار باستانی؛ پاره ای از احادیث هم ممکن است به پشتوانه حکم عقل اعتبار یابد مثل مسایل ریاضی مندرج در ابنیه یعنی بناهایی که مبتنی بر ریاضیات ساخته شده اند.

ضوابط شرح احادیث علمی و ضوابط عام و خاص اعجاز علمی، امکان پذیرش معجزه بودن یک حدیث علمی را فراهم می آورد، البته در تقسیم بندی این سه حوزه می توان تعبیر ضوابط عام و خاص و خاص الخاص را نیز بکار برد. پس از طی منطقی مراحل سه گانه می توان به بررسی مصادیق اعجاز علمی احادیث اقدام کرد.

اولین ضابطه خاص اعجاز علمی: بدهات حسی

بدهات حسی از ضوابط خاص اعجاز علمی احادیث در علوم طبیعی می‌باشد. این ضابطه از اهمیت زیادی برخوردار است و اقبال عمومی را در پی دارد، چرا که انسان‌ها به طور معمول با حواس سرو کار دارند؛ حس است که دامنه ادراک تجربی انسان را توسعه می‌دهد و زیربنای پیشرفت علمی می‌باشد، در واقع مبدأ و منشأ علم و ورودی و دریچه‌های علم، حسی است. و برای انسان اعتماد بیشتری را به همراه می‌آورد و راحت‌تر به یقین و قطع و اطمینان می‌رسند.

رستم نژاد حس را رونق بخش بحث اعجاز می‌داند و می‌گوید: « با توجه به این که اعجاز علمی قرآن از مسیر تفسیر علمی آن می‌گذرد و در این جا واژه «علمی» حاکی از علوم حسی و تجربی است و همچنین با توجه به نکته‌ای که در مورد اطمینان‌آوری حس و تجربه بیان شد، می‌توان به علت دیگر رونق و گسترش یافتن بحث اعجاز علمی قرآن پی برد (رستم نژاد؛ مصاحبه). »

معجزه، یا امری حسی و مشهود است و یا عقلی و معقول می‌باشد، یعنی ادراک آن توسط حواس صورت می‌گیرد و یا اینکه از طریق نیروی عقل، ادراک می‌گردد. از نظر قاضی عبدالجبار (بهار نژاد، ۱۳۹۶: ۵۸) و سیوطی (سیوطی، ۱۴۳۵: ۱، ۳) و صدرالدین شیرازی (شیرازی، ۱۳۸۶: ۳، ۳۶۴) معجزه عقلی برتر و افضل از معجزه حسی است.

مقصود از بدهات حسی این است که: معجزات علمی عقلی در زمان ما به یمن پیشرفت علم و تجربه بشری، به بدهات حسی رسیده باشد. مشاهده و ادراک حسی معجزاتی که در عصر رسالت و ائمه برای مردم کشف نشده بود و توسط معصوم از این حقایق علمی پرده برداشته شده و مایه اعجاب گردیده است.

پس مقصود ما از بدهات حسی، معجزات حسی نمی‌باشد؛ چرا که آن معجزات در همان زمان صدور اعجاز، مورد ادراک و فهم و حس بشر واقع گردیده است؛ بلکه معجزاتی می‌باشد که سال‌ها پس از صدور حدیث، برای مردم عصر جدید، مورد ادراک و حس واقع گردیده است.

دومین ضابطه خاص اعجاز علمی: پشتیبانی با دلیل عقل

محتوای احادیث علمی دارای اعجاز، به عنوان یک امر معقول از سوی عموم پذیرفته شده

باشد. مقصود از دلیل عقل در اینجا، هر حکم عقلی است که موجب قطع پیدا کردن به صحت و اعجاز خبر علمی شود. این ادراک و حکم قطعی عقلی یا منتج از بدیهیات حسی می‌باشد که بحثش در ضابطه قبلی مطرح شد یا منتج از عملیات تخصصی ذهن می‌باشد که از عقل متخصص در زمینه ای خاص ساخته می‌باشد و تنها کسانی می‌توانند نسبت به آن داوری داشته باشند که دارای چنین عقلی باشند.

بر اساس تقسیم عقل به نظری و عملی، عقل نظری به مباحث طبیعیات ورود پیدا می‌کند (رجایی، ۱۳۸۸: ص ۹۲) و کشف حقیقت می‌نماید، ضوابط چهارگانه این فصل در واقع برای کشف تحقق طبیعی محتوای علمی اعجاز به عقل نظری مدد می‌رسانند؛ در مرحله بعد این عقل عملی فطری است که انسان را به پذیرش حقیقت ماورای این کشف دعوت می‌کند که همان ایمان به آورنده محتوای اعجاز می‌باشد، اگر کسی در مرحله عقل عملی از پذیرش نتیجه ابا و رزد چنین کسی از عقل سلیم برخوردار نیست و دین فطرش فاسد شده است. علامه در این زمینه می‌گوید: «کسی هم که دین فطرش فاسد شد و از تقوای دینی توشه‌ای ذخیره نکرد، قوای داخلی و شهوت و غضبش و محبت و کراهتش و سایر قوایش نمی‌تواند معتدل باشد، و معلوم است که این قوا (که فرمانده اعضای بدن است) وقتی دچار کوران شد نمی‌گذارد قوه درک نظرش عمل کند و آن عملی که شایسته آن درک است را انجام دهد (طباطبایی، ۱۳۸۹: ۵، ۵۰۹)»

دکتر مسترحمی: «ما معیارها و ضوابطی را برای ادعای اعجاز قائلیم و یکی از آن‌ها این است که آن نکته علمی به عنوان یک نکته قطعی و به صورت یک امر بدیهی حسی پذیرفته شده باشد یا برهانی عقلی و ریاضی آن نکته علمی را تأیید کند (مسترحمی؛ مصاحبه)»

سومین ضابطه خاص اعجاز علمی: آزمایش پذیری

آزمایش پذیری احادیث علمی در حوزه علوم طبیعی و اثبات آن از این طریق معین کننده اعجاز حدیث خواهد بود. حدیث طبیعی دارای اعجاز باید قابلیت اثبات و راستی آزمایی را داشته باشد تا بتواند از حالت نظریه در آمده و گویای یک واقعیت علمی گردد. چنانکه گفتیم حدیث علمی در صورتی می‌تواند اعجاز باشد که از یک واقعیت خارجی پرده

بردارد و علم تجربی این راز گویی را تأیید نماید.

باید متوجه بود که بحث روی معجزات علمی است و الا معجزات انبیا در کل و در ارتباط با آزمایش پذیری سه دسته هستند:

یکی، معجزاتی که قابلیت آزمایش پذیری برای آنها متصور نیست مانند ید بیضا و شکافتن دریا با عصا و بسیاری از معجزات دیگر که عموماً با خود تحدی را نیز داشته‌اند و هیچ‌گاه تکرار هم نخواهند شد مگر اینکه آخرین معصوم هنگام ظهور بخواهد باذن خداوند آن‌ها را تکرار نماید و این معجزات فقط در پی اثبات ادعایی عظیم مثل نبوت و امامت ممکن است حادث گردد. پیشرفت علم هیچ‌گاه نمی‌تواند به مرحله‌ای برسد که با عصبایی عادی دریا را بشکافد اما اگر وسیله‌ای اختراع کند که چنین نماید دیگر آن عصا یک عصبای عادی نخواهد بود بلکه وسیله‌ای خواهد بود که ابزاری غیر از راستای کاربرد عصا در آن نهفته‌اند که به یمن آن توانسته کاری انجام دهد.

دوم، معجزاتی که از غیر انبیا صورت گرفته و به اصطلاح کرامت نام نهاده‌اند و صاحب معجزات ادعایی مبنی بر نبوت و امامت نداشته‌اند و کارشان ناظر به شئونی پیشرفته از علوم تجربی بوده است چنین معجزاتی نیز مورد بحث ما نیست؛ چرا که حوزه بحث ما احادیث علمی چهارده معصوم می‌باشد. مثل احضار تخت بلفیس در نزد سلیمان توسط آصف برخیا که هیچ شاهد و مدلولی نیست تا بگوید که وی بر اساس چه معیاری و دانشی توانسته چنین کند و ممکن است علم روزی پرده از اسرار کار وی بردارد و کار ناممکنش ممکن گردد. چیزی که هست این است که اگر کسی کار آصف برخیا را تکرار کند این کارش معجزه نخواهد بود و یک شگفتی محسوب خواهد شد.

سوم، معجزاتی که در حوزه علوم بشری بخصوص علوم طبیعی توسط چهارده معصوم علیهم السلام صورت گرفته است. این معجزات که قابلیت ادراک و صحت سنجی در آن‌ها متصور می‌باشد مورد بحث ما است. دلیل حذف غیر معصوم این است که مبانی حجیتی برای سخنان آنان نداریم.

در آزمایش پذیری حدیث و علوم یک رابطه دوسویه وجود دارد و آن تأیید محتوا از سوی منبعی

است که قطعی باشد، لذا چنین نیست که همیشه روایات دارای اعجاز را به بوته آزمایش بگذاریم و علوم تجربی را مأخذ و اصل قلمداد کنیم، بلکه چه بسا ره آورد ظنی در علوم تجربی را به واسطه روایات علمی قطعی الصدور و قطعی الدلالة بتوان اثبات نمود یا تقویت صحت نمود. و اگر چنانچه هردو منبع در مورد یک موضوع سخنی واحد داشتند در این صورت علم تجربی از علم دین اعتبار می‌یابد هر چند در ظاهر و در موضع مورد بحث ما اصل بر این قرار می‌گیرد که اجمالا دستاورد بشری مؤید ره آورد دین باشد و از این طریق معجزه بودن حدیث ثابت گردد. حتی برخی از دین پژوهان اصالت منبع وحی را به عنوان یک ضابطه در مبحث اعجاز علمی مطرح کرده اند و گفته اند:

ضروری است بدانیم و مطمئن باشیم که در بحث از اعجاز علمی قرآن، علم تابع قرآن است و نه برعکس. پس کسی که بحث اعجاز علمی می‌کند؛ شایسته این است که در مرحله اول، وثاقت و اطمینان به کتاب خداوند داشته باشد سپس بحث کند در مورد کتاب‌ها و تألیفات و تجارب بشری در زمینه حقایق علمی و توافق آن‌ها با حقایق قرآنی. (الکحیل؛ موقع)

دلیل اصلی این کار این است که ما می‌خواهیم جامعه جهانی را که به روایات معصومین عنایت خاصی پیدا نکرده اند متوجه کنیم و هرگز در صدد دادن حجیت به آزمایش پذیری و ورود به مبحث ارتباط متافیزیک و علم تجربی و تأیید پوزیتیویسم (پل فولکیه، ۱۳۸۸، ۲۱) نیستیم. بعلاوه ما می‌دانیم علوم تجربی نماد مدل‌های ذهنی افراد این علم است و بر اساس حواس و پیش یافته های ظاهری گمانه زنی می‌شود و در صورتی که اصالت و عظمت و اعتبار حدیث اثبات گردد به دلیل این که حدیث برخاسته از منبع وحی می‌باشد و وحی حکایتگر اصالت و حقیقت اشیا است، داده های آن می‌تواند محوریت و اصالتی به برخی از یافته های دانش بشری بدهد و ساحلی را بر این کشتی حیران دانش نشان داده الفبای اتکای به دانش تجربی قرار گیرد هرچند ممکن است راهی طولانی در پیش باشد.

ضرورت تجهیزات آزمایشگاهی

به اذعان منابع فریقین آیات و روایات دارای اعجاز علمی بسیارند که اقتضا می‌کند جهت برون

رفت از حالت انفعالی در مقابل علوم غربی و پایان بخشی به گفته "منابع دینی ما هزار و چهارصد سال پیش این نکته علمی را گفته است" و گام نهادن در وادی ابراز اعجازهای علمی و نظریه پردازی‌ها لازم است که جوامع اسلامی تجهیزاتی مدرن و پیشرفته و مطابق دانش روز را در اختیار داشته باشند تا بتوانند با دنیای علم با زبان علم سخن بگویند و معارف علمی قرآن و حدیث را دارای پرونده دانش پذیر نمایند.

وقتی جوامع علمی غالب به یک سخن و نظریه توجه می‌کنند که آن محتوای علمی خاستگاهی علمی داشته و پشتوانه آزمایشات علمی آن را حمایت کند و از مسیر علمی و آزمایشات علمی سر برآورد؛ والا دشمنان اسلام که عمده مراکز دانش تجربی را در اختیار دارند نمی‌آیند برای اثبات حقانیت اسلام و حقایق قرآن و حدیث گام بردارند. بر همین اساس برخی به ضرورت چنین تجهیزاتی برای بررسی اثبات اعجاز علمی قرآن و سنت اذعان کرده اند (الجنیدی ، ۱۴۳۵ : ۷۸). و گذشتگان ما نیز مادام که در طریق عمل به قرآن و توجه به دانش تجربی داشته اند در تاریخ درخشیده اند.

چهارمین ضابطه خاص اعجاز علمی: پشتیبانی با یافته های معتبر علمی

یکی دیگر از ضوابط اعجاز علمی حدیث، پشتیبانی حدیث علمی با یافته های معتبر علمی می‌باشد. صحت محتوای حدیث یک چیزی است و پذیرش اعجاز آن چیز دیگری است؛ و ما برای معجزه بودن داده‌های علمی یک حدیث، منبعی جز مویدات علمی نداریم و تا علم و دانش آن را تایید نکند وجه اعجاز آن آشکار و تثبیت نمی‌گردد. که در این صورت یا حکم به نادرست بودن محتوا می‌کنند و یا به عنوان یک نظریه اثبات نشده می‌پذیرند. لذا محتوای حدیث علمی را اگر چنانچه به آخرین یافته های علمی عرضه کنیم سه صورت پیدا می‌کند:

الف) مطابق با یافته های علمی می‌باشد باشد، در این صورت علم آن را تایید می‌کند و تا زمانی که در یافته های علم تغییری ایجاد نشود پشتیبانی ادامه خواهد داشت. اگر چنانچه یافته های علم قطعی باشد همسانی و حمایت علم نیز ادامه خواهد داشت و اگر چنانچه قطعی نباشد در این صورت دو صورت قابل تصور می‌باشد؛ یکی این که علم به خطا رفته و محتوای حدیث صحیح می‌باشد پس باید صبوری کرد و منتظر عقبگرد علم به موضع سابق شد. لذا در این

صورت محتوای حدیث علمی در کوتاه مدت در مظان تشکیک واقع می‌گردد اما پس از روشن شدن صحت آن، همه متوجه اعتبار بیشتر حدیث شده و نسبت به اعجاز آن با دید مثبت و باور بیشتری نگاه می‌کنند این نوع نوسانات در مسایل طبی و بهداشتی بیشتر روی می‌دهد.

اما اگر چنین نشد و بصورت مقطعی تایید شد اما در ادامه داده‌های حدیثی از یافته‌های علمی فاصله گرفت و قراین به دست آمده مؤید صحت دست آورد جدید علم گردید در این صورت محتوای حدیث علمی می‌بایست مورد امعان و دقت نظر بیشتری گردد و اشکال موجود در حدیث یافت شود. طبیعتاً در این مرحله پیش از آن که بررسی سند اهمیت داشته باشد بررسی نحوه و چگونگی دلالت حدیث مورد نظر می‌باشد و خوب است محتوای احادیث علمی دارای اعجاز در این مراحل بصورت احتمال مطرح گردد و دانشمندان اسلامی در فهم درست احادیث علمی از همه توانایی‌های مطالعاتی و اکتشافاتی کمک بگیرند تا خطای در تفسیر و شرح احادیث به حد اقل برسد معمولاً این نوع اختلالات دلالتی در حوزه زیست‌شناسی بیشتر ممکن است پیدا شود.

ب) مخالف یافته‌های علمی باشد؛ در این صورت پشتیبانی علمی صدق نمی‌کند بلکه بر عکس در موازات هم پیش می‌روند و بصورت یک معما در جامعه علمی مطرح خواهد بود. وقتی اعجاز یک حدیث توسط علم پشتیبانی نشود هرچند به فرض صحت و وجود ارزش حقیقی حدیث، در ظاهر ممکن است مورد ادبار واقع گردد. علمای شارح حدیث نبایستی در این صورت دست از محتوای حدیث بردارند یا سعی نکنند آن را به محتوای علم نزدیک کنند یا سعی نکنند با تویلات نادرست آن را از حوزه علم بیرون بکشند، بلکه به عنوان یک یافته مخالف علم حفظ نمایند تا اعجاز آن با تکمیل سیر دانش بشر برای آیندگان آشکار گردد و توسط دانش آینده مورد پشتیبانی قرار گیرد. چنانکه گفتیم دانشمندان گمان می‌کردند نطفه از خون حیض است و منی مرد نقشی در آن ندارد اما حدیث نظری مخالف آن داشت.

ج) فراتر از یافته‌های علمی باشد: در مجموعه‌های حدیثی به احادیثی بر می‌خوریم که ناظر به عالم طبیعت و ویژگی‌ها و نوع خلقت آنان می‌باشد که علم در مورد آن‌ها هنوز نظری نداده است یا به نتیجه ملموسی نرسیده است. این نوع احادیث از ذخایر خاص وحی است که هنوز سربسته مانده و سند برتری علمی مسلمانان نسبت به پیشرفت دانش تجربی بشر می‌باشد.

احادیث فراتر از یافته‌های علمی بشر مخصوصاً در مورد وجود موجودات زنده در همه هستی

چیزی است که علم تجربی قدرت اثبات یا نفی آن را نداشته است. این نوع احادیث در مرتبه عالی اعجاز علمی است و چنانچه از نظر سند و دلالت مشکلی نداشته باشد در نزد مسلمانان ثابت بوده و معجزه علمی می‌باشد. منتها از آن جایی که برای جامعه بشری به صورت عموم وقتی چیزی معجزه است که وجه اعجازش ثابت و آشکار و مورد تایید فطرت پاک انسانی از هر دین و مرام و کیش باشد و این امر وقتی میسر است که علم موجود آن را تایید کند یا نشانه‌هایی بر صحت آن بیابد. چنانچه در قضیه معجزه حضرت موسی ۷ و اژدها شدن آن در قصر فرعون شاهدیم که تنها به این دلیل سحره فرعون به حضرت موسی ایمان آوردند که می‌دانستند این چیزی را که با چشم می‌بینند امری واقعی و ادراکی و حقیقی است و این اعجاز چیزی نیست که بتوانند با دانش موجود با آن مقابله کنند لذا تنها منبع صدور آن را خداوند یکتا دانسته بدان ایمان آوردند. لذا معجزه علمی یا باید چنان مسموع نظر بشر باشد که علم در مقابل آن زانو بزند مانند تبیین مراحل خلقت انسان توسط قرآن و یا این که از چشم بشر پوشیده است و فقط علم خاص حقیقت آن را می‌تواند دریابد لذا احادیثی که دارای اعجاز علمی هست اما دانش موجود نسبت به آن تبیینی ندارد تا وجه آن را روشن کند بصورت موقت از دایره اعجاز خارج و وارد مرحله نظریه پردازی می‌گردد و بدین طریق بر حسب گذشت سالها و پیشرفت دانش رود جاری اعجاز علمی احادیث نیز سیال خواهد بود.

لذا ما برای اعلام معجزه بودن حدیث علمی نیازمند مهر دانش روز برپای آن هستیم تا بدین طریق زمینه اقبال و توجه جهانیان را بدین اشارات علمی فراهم کنیم. بر همین اساس برخی از محققین دینی بدین موضوع تصریح کرده اند که از ضوابط اعجاز علمی حدیث این است که « امروزه علم آن را پذیرفته باشد و به عنوان یک گزاره قابل اعتماد علمی به آن نگاه کند (مسترحمی، مصاحبه) »

یافته‌های معتبر علمی در دو صورت کلی و به عبارتی به دو طریق با احادیث علمی سنجیده می‌شود و پشتیبانی‌هایی که توسط علم صورت می‌گیرد نیز بر همین دو روش موازنه می‌گردد. از این دو روش با تعبیرات «اسلوب المطابقة» و «اسلوب التطبيق» یاد می‌گردد. (أبو الوفاء، تقویم الأعمال) «.

کتابنامه

- ۱- القرآن الکریم، ترجمه: رضایی اصفهانی، دکتر محمد علی و دیگران، قم- انتشارات بین المللی المصطفی (ص)، ۱۳۸۸ش، چاپ دوم
- ۲- آرن نائس، کارناپ، ترجمه منوچهر بزرگمهر، تهران- انتشارات خوارزمی، ۱۳۵۲ش، چاپ اول.
- ۳- ابن ابی الحدید، عبد الحمید بن هبة الله (۶۵۶ق)؛ شرح نهج البلاغة لابن أبی الحدید، مصحح: ابراهیم، محمد ابوالفضل، قم- مكتبة آية الله المرعشي النجفي، ۱۴۰۴ق، چاپ اول،
- ۴- ابن أحمد رضا، صالح؛ الاعجاز العلمی فی السنة النبوی؛ مكتبة العبيكان، ریاض، ۱۴۲۱ق.
- ۵- ابن أحمد رضا، صالح؛ تجربتي مع الإعجاز العلمی فی السنة النبویة، مدینه- مجمع الملك فهد لطباعة المصحف الشريف.
- ۶- ابن بیه، عبد الله بن محفوظ (معاصر)، من ضوابط الإعجاز العلمی، مجلة الاعجاز العلمی فی القرآن والسنة، جده- عربستان، ۱۴۲۲ق، ش ۱۰، ص ۱۰.
- ۷- ابن حجر الهيتمي، احمد بن علی (وفات ۸۲۵ق)؛ الصواعق المحرقة علي اهل الرفض و الضلال و الزندقة، تحقیق: عبدالوهاب ابن عبداللطیف، مصر، قاهرة- الطبعة المحمدية، چاپ دوم، ۱۳۸۵ق.
- ۸- ابن حنبل، عبدالله بن عبدالمحسن التركي؛ مسند الامام احمد بن حنبل، بیروت - مؤسسة الرسالة، ۱۴۰۲ق، ج ۱ و ج ۴.
- ۹- ابن فارس بن زکریا، أبی الحسین أحمد، معجم مقاییس اللغة، محقق، عبد السلام محمد هارون، اتحاد الكتاب العرب، بی جا، ۱۴۲۳ق.
- ۱۰- أبو الوفاء عبد الآخر، الدكتور أحمد (معاصر)؛ تقویم الأعمال التي تناولت الإعجاز العلمی والطبی فی السنة النبویة، مجمع الملك فهد لطباعة المصحف الشريف بالمدينة المنورة، سایت المكتبة الشاملة. <http://www.shamela.ws>
- ۱۱- احمدی، محمد امین (معاصر)؛ تناقض نما یا غیب نمون، نگرشی نو به معجزه؛ قم- پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ۱۳۸۹ش، چاپ اول.

- ۱۲- اشرف فتحی، محمود الجندی؛ الموسوعة العالمية فی اعجاز القرآن و السنة النبویه المطهره؛ مصر- دار الروضه، ۱۴۲۹هـ، ۲۰۰۸م، چاپ اول.
- ۱۳- باربور، ایان، علم و دین، ترجمه خرماهی، تهران- نشر دانشگاهی، ۱۳۶۲.
- ۱۴- برقی، احمد بن محمد بن خالد (۲۷۴ یا ۲۸۰ق)؛ المحاسن، مصحح: محدث ارموی، جلال الدین، قم- دار الکتب الإسلامیة، ۱۳۷۱ق، چاپ دوم، ج ۲.
- ۱۵- بهار نژاد، دکتر زکریا (متولد ۱۳۳۰ش)؛ مبانی کلامی و فلسفی اعجاز، قم- مصباح الخیر، ۱۳۹۳ش، چاپ اول
- ۱۶- پاکتچی، احمد (معاصر)؛ قول و عمل در مطالعات میان رشته ای قرآنی متفاوت است (مصاحبه)، سایت: خبرگزاری شبستان. <http://www.shabestan.ir/detail/News/277868>
- ۱۷- پل فولکیه، فلسفه عمومی یا مابعدالطبیعه؛ ترجمه دکتر یحیی مهدوی، تهران- انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۶۶ش.
- ۱۸- تربتی، حسین؛ خبرهای غیبی در نهج البلاغه؛ مبلغان: شهریور و مهر ۱۳۸۶ - شماره ۹۵.
- ۱۹- التوبة، غازی (معاصر)؛ الإعجاز العلمي.. تفنید حجج المعارضین، مجلة الاعجاز العلمي فی القرآن والسنة، جده- عربستان، ۱۴۲۴ق، ش ۱۷.
- ۲۰- جزایری، دکتر سید حمید (معاصر)؛ اعجاز حقوقي قرآن، دوفصلنامه تخصصی قرآن و علم، شماره ۱۰؛
- ۲۱- الجندی، اشرف فتحی محمود (معاصر)؛ الموسوعة العالمية فی اعجاز القرآن والسنة النبویه المطهره، مصر- دار الروضه، ۱۴۲۹ق، ۲۰۰۸م، چاپ اول،
- ۲۲- جزایری، دکتر سید حمید؛ اعجاز حقوقي قرآن؛ مجله تخصصی قرآن و علم ۹۲/۲/۳۱.
- ۲۳- جمیلی، السید الدكتور. الاعجاز العلمي فی القرآن الکریم، بیروت- مكتبة الهلال، ۲۰۰۱م، چاپ سوم.
- ۲۴- جمیلی، السید الدكتور؛ الاعجاز الطبی فی القرآن؛ بیروت- دارالمکتبة الهلال، ۱۳۹۲م. چاپ اول.

- ۲۵- جهامی، جیرار (قرن ۱۵)؛ موسوعة مصطلحات ابن رشد الفيلسوف، بيروت - مكتبة لبنان ناشرون، ۱۴۲۱ق، چاپ اول.
- ۲۶- حاکم نیشابوری، محمد بن عبدالله؛ المستدرک علی الصحیحین، حلب - مكتبة المطبوعات الاسلامیه، بی تا
- ۲۷- الحداد، دکتر عبدالحفیظ (معاصر)؛ کلمة.. حول التفسیر العلمی، مجلة الاعجاز العلمی فی القرآن والسنة، جده- عربستان، ۱۴۲۹ق، ش ۲۹، ص ۴۴.
- ۲۸- الحداد، دکتر عبدالحفیظ (معاصر)؛ کیف تکتب بحثاً فی الإعجاز العلمی، مجلة الاعجاز العلمی فی القرآن والسنة، جده- عربستان، ۱۴۲۴ق، ش ۱۷، ص ۲۰.
- ۲۹- حسینی، سید محمود مرویان و سید ابوذر حسینی؛ بررسی اعجاز روان شناختی قرآن؛ مجله تخصصی قرآن و علم؛ شماره ۱۳.
- ۳۰- الراغب الاصفهانی، ابی القاسم الحسین بن محمد بن مفضل (متوفی ۵۰۲ق)؛ مفردات الراغب الاصفهانی مع ملاحظات العاملی، بی تا، بی جا- دارالمعروف.
- ۳۱- رجایی، محمد حسین؛ موسوی، سید محمود؛ صادقی، هادی (معاصران)؛ شأن انگیزشی عقل در حدیث؛ فصلنامه علمی- پژوهشی آیین حکمت، سال هفتم، مسلسل ۲۳، بهار ۱۳۹۳
- ۳۲- رستم نژاد، مهدی (معاصر)؛ شروط بحث از اعجاز علمی قرآن (مصاحبه)، سایت: معارف وحی و خرد. <http://maref.ir/opinion/topics/3462>
- ۳۳- رشیدرضا، محمد، تفسیر المنار، بیروت- دارالفکر، بی تا، ج ۹.
- ۳۴- رضایی اصفهانی، دکتر محمدعلی (متولد ۱۳۴۱ش- معاصر)؛ اعجاز غیبی: دائرة المعارف قرآن کریم، ج ۳
- ۳۵- _____؛ پژوهشی در اعجاز علمی قرآن (علوم کیهان شناسی و ریاضیات)؛ رشت- انتشارات کتاب مبین، ۱۳۸۳ش، چاپ چهارم، ج ۱.
- ۳۶- _____؛ چستی و چالش های اعجاز علمی قرآن، قرآن و علم، پاییز و زمستان ۱۳۸۹ - شماره ۷.
- ۳۷- _____؛ حدیث و علوم جدید (منطق فهم احادیث علمی)؛ مرکز بین المللی ترجمه و نشر المصطفی، قم، ۱۳۹۲ش، چاپ اول.

- ۳۸- _____ ؛ رابطه قرآن و علم و راهکار حل تعارض های ظاهری آنها، قرآن و علم، ۱۳۸۷ ش، شماره ۲.
- ۳۹- _____ ؛ علوم قرآن ۲ (اعجاز قرآن در علوم طبیعی و انسانی)؛ قم- مرکز بین المللی ترجمه و نشر المصطفی، ۱۳۹۲ش، ۱۴۳۵ق، چاپ اول.
- ۴۰- زغلول، دکتر راغب محمد النجار (متولد ۱۹۳۳م)؛ الاتجاهات الفكرية في التفسير، مصر- طبع الهيئة المصرية العامة، ۱۳۹۷ق، ۱۹۷۷م. چاپ دوم.
- ۴۱- زغلول؛ الحوار: الإعجاز العلمي لغة الدعوة في عصر العلم، مجلة الاعجاز العلمي فی القرآن والسنة، جده-عربستان، ۱۴۲۱ق، ش ۸.
- ۴۲- زغلول؛ الإعجاز العلمي في السنة النبوية، مصر- دار نهضة، ۲۰۱۲م، چاپ پنجم.
- ۴۳- زللی، دکتر عبد البديع بن حمزه (معاصر)، هل حقاً وعینا الحکمة في قول الرسول؟: أنتم أعلم بأمر دنياکم، مجلة الاعجاز العلمي فی القرآن والسنة، جده-عربستان، ۱۴۲۷ق، ش ۲۳، ص ۳۸.
- ۴۴- الزندانى، عبدالمجيد؛ تأصيل الإعجاز العلمي في القرآن والسنة،
- ۴۵- ساجدی، ابوالفضل؛ مرتضوی شاهرودی، سيد محمود؛ هرمنوتیک و منطق فهم حدیث، قم- مرکز بین المللی ترجمه و نشر المصطفی، ۱۳۹۵ش، چاپ اول.
- ۴۶- السقا، دکتر مرهف (معاصر)؛ مظاهر التفسير العلمي... في القرون المفضلة، مجلة الاعجاز العلمي فی القرآن والسنة، جده-عربستان، ۱۴۲۹ق، ش ۲۹، ص ۲۰.
- ۴۷- سیوطی، جلال الدین (۸۴۹-۹۱۱ق)، معترك الاقران فی اعجاز القرآن، بیروت- ۱۴۰۸ق، ج ۱.
- ۴۸- شیرازی، محمد صدر الدین (معاصر)، تفسير القرآن الكريم، قم- انتشارات بيدار، ۱۳۷۸ش، ج ۳.
- ۴۹- الصعیدی، حمدی عبدالله؛ موسوعة الاعجاز العلمي فی السنة النبی الامی.
- ۵۰- طباطبایی، سيد محمد حسين (م ۱۳۶۰ش)؛ اعجاز قرآن، قم- بنياد علمی و فکری علامه طباطبایی، ۱۳۶۲ش.
- ۵۱- طباطبایی؛ ترجمه تفسير الميزان؛ قم- دفتر انتشارات اسلامي، ۱۳۷۴ش، چاپ پنجم، ج ۱، ۵.
- ۵۲- عبد العليم، عبد الرحمن خضر. الطبيعيات والإعجاز العلمي في القرآن الكريم، الدار السعودية للنشر والتوزيع، ۱۴۰۹ق، چاپ اول.

۵۳- عبد القهار داود عبد الله؛ التفسير العلمی للقرآن معالمه و ضوابطه؛ مجله كلية الآداب، دانشگاه بغداد ۱۹۷۹م- شماره ۲۶.

۵۴- فخرالدین رازی، ابو عبدالله محمد بن عمر (۵۴۴-۶۰۹ق)؛ البراهین در علم کلام، تصحیح: سبزواری، محمد باقر، تهران- انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۴۱ش، ج ۲.

۵۵- فخرالدین رازی؛ کتاب المحصل، قم- انتشارات الشریف الرضی، ۱۹۹۹م.

۵۶- فراهیدی، خلیل بن احمد (۱۰۰-۱۸۰ق)، کتاب العین، قم- نشر هجرت، چاپ دوم، ۱۴۱۰ق. جلد ۸.

۵۷- فغفور مغربی، دکتر حمید؛ رابطه گزاره‌های قرآنی و گزاره‌های علمی؛ سایت مجله تخصصی قرآن و علم.

۵۸- فهد عبدالرحمن الیحیی (معاصر)، الإعجاز العلمی .. ضوابط وحدود، مجلة الاعجاز العلمی فی القرآن والسنة، جده- عربستان، ۱۴۲۴ق، ش ۱۵.

۵۹- قاضی عبدالجبار، احمد (متوفای ۴۱۵)، الغنی فی ابواب التوحید والعدل، قاهره- مطبعة عیسی البابی الحبلی و شركاء، ۱۳۸۵ه- ۱۹۶۵م، ج ۱۵، ص ۱۹۷.

۶۰- الکحیل، عبدالدائم (معاصر)؛ ضوابط الإعجاز العلمی فی القرآن والسنة، سایت: موقع عبدالدائم الکحیل للإعجاز العلمی www.kaheelv.com/ar.

۶۱- کلینی، محمد بن یعقوب (وفات ۳۲۹ق)، أصول الکافی، مترجم: مصطفوی، سید جواد، تهران - کتاب فروشی علمیه اسلامی، ۱۳۶۹ش، چاپ: اول، ج ۱.

۶۲- لیب بیضون؛ شگفتی‌ها و اعجاز‌های علمی در سخنان امام علی (ع)؛ مترجم: حسن رضا رضایی و... زمزم هدایت، ۱۳۹۰ش.

۶۳- مجلسی، علامه محمد باقر بن محمد تقی (۱۰۳۷-۱۱۱۰ق)، آسمان و جهان (ترجمه السماء و العالم بحار الأنوار)؛ مترجم: کمره ای؛ تهران- اسلامی- ۱۳۵۱ش؛ چاپ اول.

۶۴- مخلص هروی، عبدالرؤف؛ تجلی قرآن در عصر علم (نگاهی تطبیقی به اعجاز علمی قرآن کریم در پرتو علوم جدید)؛ ۱۳۹۴ش؛ چاپ دیجیتال؛ سایت کتابخانه عقیده (www.aqeedeh.com).

- ۶۵- المراغی، احمد مصطفی (۱۳۰۰-۱۳۷۱ق)؛ تفسیر مراغی، مصر- شرکت مکتبه و مطبعة مصطفی، ۱۳۶۵ق، چاپ اول، ج ۶، ۱۲.
- ۶۶- مسترحمی، سید عیسی (معاصر)؛ معیارها و ضوابط اعجاز علمی؛ مانع راهیابی مباحث متغیر علمی به قرآن (مصاحبه)، سایت: خبرگزاری بین المللی قرآن ایگنا <http://iqna.ir/fa/news/>
- ۶۷- المصلح، دکتر عبدالله بن عبدالعزیز (معاصر)؛ الإعجاز العلمي تأصيلاً ومنهجاً، مجلة الاعجاز العلمي فی القرآن والسنة، جده-عربستان، ۱۴۱۶ق، ش ۱.
- ۶۸- المصلح؛ الإعجاز العلمي فی القرآن و السنة تاریخیه وضوابطه؛ دارالجهاد للنشر والتوزيع، المملكة العربية السعودية، ۱۴۳۳ق-۲۰۱۱م؛ چاپ سوم.
- ۶۹- المصلح، الدكتور عبد الله بن عبد العزيز (معاصر)، قواعد تناول الإعجاز العلمي والطبي في السنة وضوابطه، مدينه- مجمع الملك فهد لطباعة المصحف الشريف. سایت الشامله <http://www.shamela.ws>
- ۷۰- مطهری، مرتضی (۱۲۹۸-۱۳۵۸ش)؛ مجموعه آثار استاد شهید مطهری، تهران- صدرا، ۱۳۸۷ش، چاپ اول،
- ۷۱- مظفر، محمد حسین (م ۱۳۸۱ق)؛ علم امام، ترجمه: محمد آصفی، تبریز، بی نا، ۱۳۴۹ش.
- ۷۲- معرفت، محمد هادی؛ تفسیر و مفسران، ترجمه علی خیاط، قم- مؤسسه فرهنگی التمهید، ۱۳۷۹ش، چاپ اول، ج ۱.
- ۷۳- میرعبداللهی، سید باقر؛ تفسیر علمی قرآن؛ تعاریف، دلایل، نقدها، خردنامه همشهری، تیر ۱۳۸۵، شماره ۴، ص ۲۰.
- ۷۴- النابلسی، محمد راتب (معاصر)؛ موسوعة الإعجاز العلمي في القرآن والسنة، دمشق- ۱۴۲۶ق- ۲۰۰۵م، چاپ دوم، دوجلدی،
- ۷۵- نصیری، علی (معاصر)؛ تبارشناسی روایات طبی، پژوهش نامه قرآن و حدیث، تابستان ۱۳۸۷- شماره ۴.
- ۷۶- نصیری، علی؛ نقدی، محمد رضا؛ اعجاز و شگفتی هایی از قرآن در زیست جانوری، مجله قرآن و علم، بهار و تابستان ۱۳۹۰ - شماره ۸.
- ۷۷- نصیری، علی؛ نقدی، محمد رضا؛ نظریه پردازی های علمی در دنیای حیوانات براساس آموزه های قرآنی؛ مجله قرآن و علم، بهار و تابستان ۱۳۸۹ - شماره ۶.

- ۷۸- نوفان عبیدات، عبدالکریم (معاصر)؛ الإعجاز العلمی فی القرآن و السنة و أثره فی تعمیق الإيمان، مجله الشریعة و الدراسات الإسلامية، ربیع الآخر ۱۴۱۹ق- شماره ۳۵.
- ۷۹- هاشمی شاهرودی، محمود (معاصر)؛ فرهنگ فقه مطابق مذهب اهل بیت (ع)، قم- موسسه دائرة المعارف فقه اسلامی بر مذهب اهل بیت (ع)، ۱۴۲۶ق، چاپ اول، ج ۵

